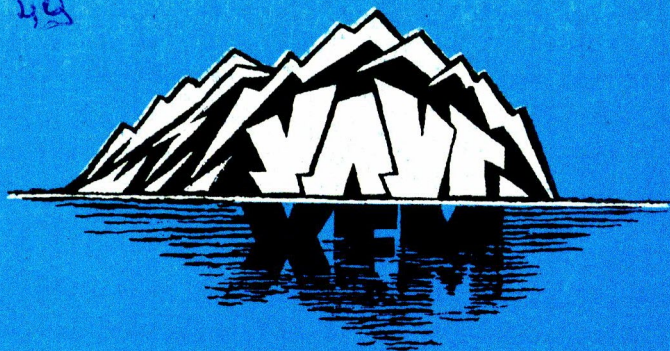

С (ТЫВ)
У 49

№ 2

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ
СЕТКҮҮЛҮ

**Тываның
чогаалчыларының
сеткүүлү**

**Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилетинип тургустунган**

Кол редактор Ч. Куулар

№ 2 (64) 139

2011 ч., март-апрель

**“Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2011**

Чогаалдарның компьютерге ийи интервалга парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң коллективи, Тыва Республиканың культура яамызы.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

Аңчы-оол ОЧУР

Шериг хцлээлгезин Чечен Республикага эрес-дидим кццседип чораан болгаш амы-тынындан чарылган эш-өөрцмге тураскааттым.

ЧАСПАС АДЫГЖЫ

Аргалыг бедигээштин шыпшык бажы. Частыыш-кыннардан ушкан, өртенген ыяштарның ыжы агаарже ында-мында өрү көдүрлүп тургулаан. Бедигээштин солагай талазында хая баарында ногаан-шокар шериг хептиг кижиг шөйлү берген чыткан. Ооң чанында — дуранныг узун боо болгаш шокар шоодай. Ол өйлөп-өйлөп човууртап, кадып каан эрнин чылгагылааш, шедиргеленчек үн-биле дыңналыр-дыңналбас бир-ле чүвө чугаалап: «Авай, мен мында мен! Шеңнежик, дуңмам!» — деп каш-даа катап кыйгырган...

Даң чаа адып олурда кезек сугур чаъс чаай каапкан, аязы хона берген. Соок чаъс суундан Меңги минип келген. Өткен хеп ону сириңейндир шыырныктырып кээрге, арай боорда даянгаш олуруп алган. Бажының аарыыры кедергей. Кулактарынга чүү-даа дыңналбас, «сыгырып» турар. Ийи холу-биле бажын туттунуп алгаш, чогуум чүү болганын дыка үр сактып, боданып олурган.

Ол кезжээ полк командири полковник Сергей Иванович Крайнов бүдүн полкту чыскаап алгаш, эртен болур улуг операция дугайын чугаалаан. Шали районнуң аргалыг бедигээштеринде хөй дээрбечилер турлаа барын разведка

тодаргайлааш, дамчытканын, дүне полк дөрт аңгы чарлып алгаш, бронетранспортерларга, «Урал» маркалыг машиналарга чоруурунга белен турарын шыңгыы сагындырган.

Шупту тарай бергенде, взвод командири капитан Андрей Александрович Серебряков оолдарның майгынынга кирип келген:

– Эртен биске берге хүн болур хире-дир — дээш, улуг ногаан карактарын чаңгыс черже көрүп алгаш туруп-туруп, уламчылаан. — Бистиң разведчиктер взводу бедигээш кырынче мурнады чоруур бис. Ол чүл дээрге бир дугаар сегиржип алышкын бисте. Аргалыг болза, окту хөйнү ап алыңар. Чемден тушенка, хлебтен суп алыңар, чүү-даа турар болгай. Хондур-дүндүр-даа чоруп болур. Чүү дээр ийик, серемчеде хорамча чок дээр ийикпе.

Оон Меңгиге көргөш:

– Меңги, взводтуң часпас адыгжызы болганыңда, бир улуг харысаалга сенде — дээш, ооң эктинче дыңзыг часкап каан.

Меңги ок-чепсээн ыяк белеткээш, хевин-даа ужулбайн, орунга чыдыпкан. Эштериниң белеткенип турарын көрүп чыткаш, удуй берген. Ол дүне, кыска-даа бол, онза дүш дүжээн. Төрээн Тывазында манап артып калган эргим кызы Сергекмаа-биле даглыг черде дамырак кара-суг кежиң бар чоруурлар. Сергекмаа Меңгиге: «Будуң сугга дээртпе, тайганың кара-суу сүт дег, арыг боор чүве-дир» — дээн. Меңги сугну көөрге, шынап-ла сүт ышкаш ак дамырак агыш чыткан. Олар даш баштап чорааш, кеже халчы бергеннер. Четтинчипкеш, бедик дагның бажыңга үне халчып келген. Сергекмааның чинге белинден куспактааш, эрнинче ошкаар деп чорда, оозу: «Салааңга суп бергеним билзээң кайыл! — дээш, ооң куспаандан ушта халааш: — Сен меңээ чедер эвес сен, Меңги. Билзээң менде. Ма, шыдаар болзуңза, ап ал» — депкеш, дезип ыңай болган. Сүрүп тургаш тудуп алып бодаан — буттары маңнаттынмас аар. Ол командириниң: «Туруңар! — дээн командазындан отту чаштап келген. — Шалыпкын белеткенинер. Беш минута болгаш, чыскаа-лыңар. Ооң соонда чоруп олулар бис» — дээш, чаъска кедер плажының хылыраары дыңналган соонда, майгыңдан ол үне берген. Меңги сактырга, ол үр болбаан, бичии-ле кум

кынган ышкаш. Демги солун дүжүн улаштыр дүжээн болза деп хараадаксап турган.

Меңги Чечен Республикаже үш чыл улаштыр керээ езугаар чоруп турда, Сергекмаа ооң хөрээнге бажын салып алгаш, салаазынга мөңгүн билзек суп берген. Ийи кара хува чинчилер дег, кандыг-ла бир борбак кара-кара каттарга дөмөй карактары-биле Меңгиже көргөш:

— Меңги, бис ийиниң ынакшылывыс арыг шынчы, бо мөңгүн билзек ышкаш кажан-даа дадарбас, кезээде чайынналып чоруурун күзээр кижидир мен. Ынчангаш мени сактып келгеш-ле, билзээң суйбап каап чоруур сен, эргимим. Ынчан сээң сагынганың хана бээр — дээш, карааның чажы чайгаар бүлдеңейни берген. Меңги Сергекмаазын күштүг холдары-биле куспактааш, эрнинче улай-улай ошкап каан.

Дээр дүмбей караңгы. Ак чаъс оожум дымырадып турган. Чыскаалга полк командири взвод бүрүзүнге кайнаар баар, чүнү кылыр дайынчы даалганы берген соонда «Уралдарга» олурупканнар. Бронетранспортерлар баштап алган сес күчүлүг «Уралдар» бедигээшче углуг чорупкан. Арга ишти оруктун малгажы кедергей. Хөй машиналарның сөөлгүлери малгашка дүже бээрге, күштүг куяк бронетранспортерлар оларны ушта сөөртүп бар чытканнар. Машина кыры презент шывыглыг-даа болза, ону чаъс өткеш, оолдарның кырынче дамдылап чораан. Чаъс дамдыларын херекке алыр кижиде даа чок. Солдат бүрүзү бодунун бодалдарынче шымны берген, чүгле карактары кылаңайнып, серемчилелдиг апаргылаан. Өлүмнүг тулчуушкунче бар чоруур оолдарның сагыш-сеткилинге кандыг-даа бодалдар кирер-ле ыйнаан. Ынаа кыс Сергекмааны дүжээни Меңгиниң сагыжынга кирип кээрге, салаазында мөңгүн билзээн долгай тудуп, суйбагылаан. Ийи шак ажыг хире чоруп келген соонда, арга ишти черге орук муңгашталган. Полк взводтар аайы-биле чарлып алгаш, дугуржулга езугаар тарап чорупкан. Разведчиктер ынаар арга ишти өрү бедигээш бажынче шимчеп үнүп каан. Оларның соондан Меңги сугнун взводунун дайынчылары соннуг-мурнуг шуужупканнар.

Даң хаяазы агарып келген. Чаъс база ооң-биле чергелештир чоорту соксай берген. Караңгы кара булуттар чугалап, дээр өң кирип олурган. Чыскаалып алгаш чоруп орган оолдарның шимээни чок, чүгле сый баскан будуктар даажы дыңналыр. Мурнунга чораан командири хенертен күдүе дүшкеш, чыдыңар деп холун чайган. Шупту хары угда чыда дүшкеннер. Ынаар дөвүн куду ыяштар аразында шимчээшкин барын разведка харылзаа таварыштыр дамчыткан болган. Командири Серебряков Меңгини кый дээн. Ол чеде бээрге дораан-на даалга берген.

— Дуу хаяның кырынче үнгеш, көрүп көрөм. Чүү шимчээшкин барын. Чаңгыс харылзаа дузазы-биле чоруурга, согур-биле дөмей-дир — дээш, айтыр салаазын кожайткаш: — Кончуг серемчилелдиг, Меңги — дээн.

Күжүр Меңгиде чүү боор, дужаалдан эртер арга бар эвес, күүседир апаар — часпас адыгжының хүлээлгежи ындыг-даа ынчап. Боозу биле шокар чүктөпкизин алгаш, хая чанынче үңгөн чоруккан. Кижиге таарып кылган ышкап тапты кончуг дөрт булуң хаяның артыгы талазындан үнүп келгеш, эптиг черге чыдып алган. Дуранын ужулгаш, аржыыл-биле далаш чок аштаап, разведчиктернин айыткан уун топтап көрүп эгелээн. Шимчеш дээр чаңгыс-даа чүве көзүлбээн. «Бо чүнү көргөн разведчиктер апарды азы каржып эрте бергени ол чоор бе. Чок. Мен хая кырынче үнерде, үр болбаан ышкаш болдум» — деп, Меңги боданган. База катап топтап көрүп чыдарга, шынап-ла куу-шокар хентерлиг кижилер ыяштар аразында көстүгүлөп келген. Муңгаш кара чаак салдарлыг, бажын аржыылдар-биле шарып алган, деп дең аныяк эрлер бир-ле чүвөлөр өрү-куду дажыглап, шаараңайнып турганнар. Бо дээрбечилер дээрзи кандыг-даа чигзиниг чок. Меңгиниң чүрээ дыңзыг соп, ооң сагыш-сеткили дүвүрөп, хөлзөп эгелээн.

Хөрек карманындан рациязын ужулгаш, аксынга чыпшыр тудуп, сирилээш, шедиргеленчек үн-биле:

— «Мираж», «Мираж»! Мен «Барс» мен — деп кыйгырган.

Удаваанда Серебряковтун чоон үнү:

— Мен «Мираж» мен! Дыңнап тур мен — деп харыылаан.

– Разведканың дамчытканы езугаар бир ажыг хире километр черде чаңгыс аай куу-шокар хештиг кижилерни көрүп чыдыр мен. Кандыг билдинер, «Мираж».

– Билдим, билдим. Каш кижиге? Саны билдингир бе?

– Чок, амдыызында билдинмес — дээш, дораан дуранын алгаш, топтап көре берген. Бир черден өске черже хааржактар, шоодайлар дажыглап турар болган. Ол дугайын база командиринге дамчыткан. Командири улаштыр карак салбайн көрүп чыдарын, боду өске кандыгдаа шимчээшкин кылбазын дааскан. Хенертен дээрбечилер доңгайыпкаш, тарай маңнажып эгелээри билек, ындамында ок-боо даажы, частышкын диңмиреп үнгөн. Меңги девидеп чытса-даа, бодун шыңгыы туттунарын кызыткан. Карактарын шийип алгаш, химиренип чугааланган: «Меңги, черле сүрээдеве, черле кортпа. Бир эвес сен боолавас болзунза, сени боолап каар». Ол дораан боозун сегирип алгаш, кончуг эштиг чыдып алган. Боозунуң дураны-биле аткылашкан черже углуг хынамчалыг көрүп эгелээн. Канчангаш көрүптерге, гранатамет туткан дээрбечи маңнап бар чораан. Меңги чушкуузунче шыгаагаш, боозунуң мажызын базыпкан. Караан көрүп кээрге, дээрбечи черде шөйлү берген чыткан. Дараазында терек доразында боолап орган дээрбечиниң кастыынче киир салыпкан. Рация тудуп алгаш чугааланып олурган дүктүг бөртүг чаак салдыгның колдуунче дээш шимчээн-не чүве бүрүзүн боолап чыдып берген. Снайпер винтовканың магазининде чүгле он ок чоруур болгаш, ол дораан төнөр. Меңгиниң алды магазини база-ла саадаваан. Ол ону дарый долдур октаар дээш, оң холунуң улуг-салаазы дежилгеш, ханзырай берген. Меңги ооң аарыырын-даа херекке албаан. Рацияда командириниң кыйгырганынга безин харыылаар чай алынмайн, боолап чыткан. Меңги бир көрүпкеш, олче углуг гранатамет шыгаап алгаш олурган дээрбечини эскерип каан. Дээрбечиниң хөрээнче шыгаагаш, боолап четтигипкен. Ол база боолапкан хире болган. Изиш дээн соонда, от кызаш дээнин сактыр — ол-ла — оон ыңай караңгы.

Дээрбечилер шагда-ла ону эскерип каан болган. Оларны кынчыктырбайн, кыра боолап чыдар адыгжы хая кырында

барын. Ынчангаш удур гранатамет-биле боолааны ол. Меңги кайын билир ийик, чыдынын солуп алырын рация дамчыштыр командири ону сагындырып турганын. Аныяк адыгжы хыы ханмайн боолап чыткаш, чыдынын солуурун уткан.

Боолаашкын төнгөн. Дээрбечилер узуткаттынган. Меңгини эштери өлгөн, ис чок читкен дээш, каапкаш чорупкан. Ооң чаңгыс эжи сес октуг боозу арткан. Кажан гранатамет-биле адыптарга, бичии-ле чандыр дегген. Согур душ бооп гранатамет огунуң чаштанчызы болгаш хая бузундулары эът-кешке дегбээн — аас-кежик болган. Кулактарын хей дуглай шаапкан. Солагай талакы кулааның иштинден хан төктүп келген. Бажының кемдээнинден медерелин оскунупкан. Дилеп келген эштери ону тыппаан, соора дилеп, куюп чоруй барган. Меңгини командири Серебряков хая кырынче үндүрүпкөн болгай. Командири боду аар балыгланган, медерел чок чыдырда, тып алган. Ынчангаш Меңгини тыппаан журуу ында.

Чеже олуарар боор, Меңги холдары-биле ол-бо суйбат-тынып, даянып, арай деп туруп келген. Чер чайганы берген дег апарган соонда, тендирип чоруй, ийи-үш баскаш, олура дүшкен. Катап база кызып туруп келгеш-ле, тендирээш, барып дүжер болган. Меңги кезек боданып олургаш, шокар рюкзагын үжеп эгелээн. Ында туценка, хлевин көрүп кааш, аштаанын чаа миннип келген ышкаш сагындырган. Туценка банказын ажыдар дээш, бижээн тударга, боозунуң магазинин октап олурган холунуң улуг-салаазы балыглангаш, ыжып калган болган. Ол салаа-биле бижек кайын туттунар, арай деп ажыдып алган. Аштаан хырын аарыг холду шыдажырынче албадапкан. Чемненип алгаш, чаа аяскан дээрже кезек көрүп алгаш чыткан. «Ам чүнү канчалза экил? Мындыг берге байдалдыг кижичер чедип шыдаар мен бе? Келген черим кайы угда ийик?» деп боданып, ковайып келгеш, ол-бо талаларже көргүлээн. Хая чанынче үңгеп чеде бергеш, аңаа даянып туруп келген. Хаяга чөленип алгаш турарга, бажы дескинип, кускузудаа келир. Карактары шокараңнап, чер шимчей берген дег, ооң карактары чоорту караңгыдап келген. Ол чайгаар-ла

олуруп бада берген. База катап турарын оралдажып, иштинде химиренген: «Меңги, кызып шимчен. Канчап-даа болза, полктун турлаанга чедер сен». Чип алган чеми эът-кеште сиңип, күш кирип келгени ол боор, кызып туруп келгеш, бажы дескинерге-даа, хаяга даянып алгаш, ыңай-бээр кылаштап эгелээн. Оон чоорту даянмайн, кылаштаарын шенээн. Кезек черге элээн үр кылаштаан. Ам черле ажырбазын бодааш, боозу биле шокар чүктешкизин алгаш, хаяның барыын талазынче оожум кылаштап чорупкан. Бир черде октар холаларының хөйү, ана, сүстүлүп чыдар. Өртенген ыяштар аразында төгүлген хан шуут кызыл мыңгы. Меңги ол черден ческинип, дүрген оон ырап чоруурун бодап, тендирбишаан, дүрген-дүрген кылаштапкан. Ол дүрген кылаштаар дээш, каш-даа катап барып ушкан. Бажы дескинип, карактары шокараңназа-даа, кылаштап-ла орган. Бир терек дөзүнге олуро дүшкеш, элээн үр дыштанып алган. Бажының аарыыры чүгээртеп, чүгле солагай талакы кулааның аарыыры черле намдавас болган. Дыштанып алгаш, оруун уламчылап-ла каан. Арга төнер ужур-даа чок. Хүнзедир каш-даа катап дыштанган. Хүн ажарынче далажып, чүгүрүүнде кире берген. Удавас караңгылап келир, дүн чарар чер херек. Арга ишти дораан караңгылаар болгай. Ынчангаш Меңги кылаштап ора, дүн чарар эптиг черни көрзүнүп чораан. Ынчап чорда, шуут имир дүжүп келген. Чоон кырган терек дөзүнге олуроуп алган. Маңаа дүн чарып алырындан өске кандыг-даа арга чогу боданган. Хлеб, туценказының артыын чип алгаш, хүнзедир кылаштааш могап-шылааны ол боор, олуро-ла удуй берген.

Дүн ортузунда бир-ле чүведен сырбаш дээш, Меңги оттуп келген. Дүлейленип калган кулактары-биле дыңнааланган. Чүгле ооң чүрээниң дыңзыг согары дыңналган. Элээн болганда бөрү ырак эвесте дыңналыр-дыңналбас тунуксумаар улаан ышкаш болган. Меңгиниң ооргазын куду, электри тогу сопкан ышкаш, чымырады бады барган. Мээң дүлейленген кулаам мону кайын дыңнады азы сагыжым ыйнаан деп боданып, карактарын долгандыр хере көргүлөптерге, мурнунда ийи-ийи эжеш дөрт көк оттар чырып турган. Меңгиниң бажының куйгазы чыырлы

берген ышкаш апарган. «Меңги, черле кортпа» — деп, өөрөнгөн чаңы-биле иштинде химиренген. Оожум суйбангаш, боозун алгаш, терек кырынче үнө бээриниң аргазын дилеп эгелээн. Көк оттар чоокшулап-ла орган. Теректиң ол-бо будуктарындан сири-кавы туттунуп, элээн бедидир үнүп келген. Өштүг-биле дөмөй, узун боозу будуктарга ылдыртынып каар. Боозун эдип алырга, чүктешкизи ылдыртына бээр болган. Ам канчаар, чүктешкизин будукка ызыртындырып каар бодааш, салыптарга, черде пет барып дүшкен. Теректиң кижии ууптар будуктарынга чедир бедип үнүп келген. Донуп шыырыныгып турган боду ам шуут көк дер дүшкен. Улуг тынган. Бөрүлөр үн алчып улуп турары ооң кулаанга бакка дыңналган. Ам көрүп олурарга, демги ийи-ийи оду дөрт, оон мырыңай алды апарган. Боозунуң дураңы-биле көөрге, шынап-ла үш бөрү карарып көстүп келген. Кезек болгаш-ла сагышка анчыы кончуг кылдыр «аа-уух» кылдыр эдип каан турганиар. Меңги олардан карак салбайн көрүп орган. Бөрүлөр черде чыткан чүктешкини чазарлап-чазарлап, теректи долгандыр кылаштажып-кылаштажып, чыткылап алганнар. Меңги ынчан удумзурай хона бергеш, теректен аңдарлып бада бээр часкан. Оон дыңзыг туттунуп алгаш, согаңгайнып олуро хонган. Даң чаа агарып олурда, бөрүлөр кончуг таптыг тода көстүп келгеннер. Меңги боозун алгаш, боолаар бодаан. Бөрүлөрниң бирээзиниң улуу кедергей. Өңү безин силиг кылаң кара кылдыр өске ийизинден ылгалып көстүп турган. Боозун улуг бөрүже шыгаап алгаш, көрүп олурарга, коргунчуун. Арзагар диштерин шаарарткан, узун дылын уштуп алган, дерзии ийи карактары-биле Меңгиже көрүп алган. Меңги шыгаап чыткаш: «Бо бөрү аштаар хырын дээш амы-тынче халдап чоруур. Ону бойдус ынчаар чаяаган. Угаанныг кижилер канчап бо турган бөрүден дора апарганыл!» — деп бодаптарга, боостаазыңга борбак чүве тырлып келген ышкаш болган. Салаазы чайгаар-ла боо мажызын базыпкан. «Тог» дээн. Арга иштиниң шышпыңын боо даажы үрөпкен. Ында-мында куштарның хоюп ушканы дыңналган. Бөрү чинге терек дөзүнче чаштай берген. Өске ийизи дааштан сырбаш дээш, кудуруктарын мунупкаш, эдержип алгаш, органы өрү алзы халчып чоруй

барган. Боолаан бөрүзү туруп келир ышкаш сагындырарга, Меңги барык шак чыгыы терек кырынга олуруп келген. Бөрүнүң дылы уштуна берген, Меңгини кедээн ышкаш шимчеш дивейн чыткан. Чеже олурар боор, шылай бергеш, ам кээп дүжүп келген. Сагышка анчыы көнчүг боорга, ол оон дүрген-не ырап чорупкан. Кылаштап ора, кадып калган бичии хлевиниң артыын койурады дайнаан. Кадыг хлебти дайнаарга, бажы чымырттыраар, кургаг боорга, чараазы-биле шыгыдып ап чораан.

Хүн бедигиже чедир элээн херии черни кылаштап эрткен. Арга төнерге, ногаан шынаа көстүп келген. Ырак эвесте бичии суур көстүп турган. Долгандыр көрүп турарга, черле танывазы чер болган. Та кайда келген. Меңги аскандыр мен дээш, «Кандыг чүү-даа болза, суурже чоокшулап, черниң уг-шиин айтырып көрзе» кылдыр бодааш, олче углуг базыпкан. Чүге-ле ийик, суурже чоокшулаан тудум чүрэниң согарының дыңзыы дам барган. Сактырга, бир-ле чүвени эндевейн чораан ышкаш болган. Иемдик дөвүнчүк куду кара-суг кыдыы черде сиген кезип турар үш-дөрт хире кижии барааны көзүлгөн. «Болар бодүүн кижилер-ле болгаш, амыдыралга кызып, мал-маганынга сиген-ширбиил кезип, кышка белеткенип турарлар боор» деп бодавышаан, оларже углуг базыпкан. Сигенчилер Меңгини көрүп кааш, бөлдүнчүп, бир-ле чүве чугаалажы бергеннер. Улгады берген назылыг, сырый көк чаак салдыг кырган, кижии ортузу чеде берген база-ла чаак салдыг эр, эрин салдарлыг чиге дең аныяк ийи оол Меңгиже бир янзылыг кайгап турганнар. Ийи-үш метр черге ара турупкаш, экинде боозун дүжүргеш, орус дыл кырында мендилешкен:

— Экии, шупту!

— Экии — деп, чаңгыс үн-биле харыылааннар.

— Бо чүү деп суур боор? — деп, суурже айытпышаан, суксаанындан кургаг боостаазын эде чөдүргеш, шедиргеленчек үн-биле дидим эвес айтырган.

Оларның улуг назылыы Меңгиже бир-ле дүвүрел-биле көргеш, чанынга чоокшулап чедип келген.

— Сен, оглум, кайыын көстүп келдиң? — дээш, чанында оолдарже-даа көөр, суурже-даа бараадаар. Ооң чугаазы

чарт орус-даа болза, кавказ аян бар болган. Меңги харыылаптар кандыг-даа сөс тыппаан, чүгле ооң ийи караа кылаңнаан.

— Бо дээрге Дуба-Юрт деп суур-дур. Моон ырак эвесте Чири-Юрт деп суур бар. Сен кандыг-даа суур барбайн, оң талаже кылаштаар болзунза, ийи-үш километр болгаш, хем көстүп келир. Ол хем бир янзы чыттыг, ол водород сиңген Аргун деп хем-дир. Хемни куду алзы кылаштап бар чоруурунга, хемни үш чарып чыдар көвүрүг көстүп келир. Ында федералдыг шеригниң достуруг постузу бар. Аңаа чеде бээр болзунза, шупту чүве билдингир апаар. Сен, аргалыг-ла болза, моон ырап чорувут — дээш, улуг ала карактарын имирээртир көргөш, үнүн чавызаткаш: — Сени суурда улус көрүп каар болза, моон дириг үнериң берге, оглум — дээн.

Ынча дээрге, Меңгиниң эът-кежи соолаш кылынган. Ооң бодалындан суксун ыравайн чораан болгаш:

— Меңээ сугдан берип көрүңерем — деп, холун аксынга тудуп имневишаан, чугаалаан.

Кырган бодунуң дылынга бир чүве чугаалаарга, оолдарның бирээзи халып чоруткаш, сиген аразында шуглаг адаандан пластмас савада суксун эккелген. Меңги тын тынмайн, мага хандыр пактапкан. Кат хандызын сугга хоюдуп каан, чаагай суксун болган.

— Дүрген моон ырап чорувут. Суксунну бодуңга ап алыр сен, бис-даа ажырбас — дээш, кырган барык ооң ооргазындан идип чорудупкан.

Меңги четтирдим дээриниң орнунга бажын согаң-наткаш, кырганның айыткан оң талаже халып ыңай болган. Кезек маңнап орда, артында алгы эвес алгы дыңналган. Меңги хая көрнүп келирге, демги кырган сугнуң чанында автоматтарлыг үш кижичай кадында чеде халчып келген турган. Суур талазындан база ийи кижичай халчып олурган. Дораан-на Меңгиниң бажынга кырганның чугаалааны «Сени суурда улус көрүп каар болза, моон дириг үнериң берге, оглум» дээн сөстери кирип келген. Хаваанда дерин чеңи-биле чода туткаш, карак-кулак чок ыдып-ла каан. Хая көрнүп көөрге, үш кижичай соондан маңнажып орган. Баштай алгыржып чорааннар. Кажан корткан

Меңги четтирбейн, ырап эгелээрге, агаарже боолавышаан халчып органнар. «Мени диригге тудуп алыр дээн-дир. Ынчангаш боолавайн чоруурлары ол-дур» деп бодапкаш, шаа төнүп чорза-даа, бар-ла күжү-биле улам дүрген халып-ла каан. Изиг хүнде кылын хептиг, боо чүктээн кижиге маңнаарга берге-даа болза, Меңги шыдаар шаа-биле элээн херии-херии маңнаан. Ооң шаа төнүп, тыныжы бачыдап келген. Кырганның чугаалааны ышкаш чиктии кончуг чыт чытталып келген. «Сероводород. Ынчаарга хем ырак эвестир» деп боданган. Хем кыдыында доора чыткан куу чудук чанынга келгеш, чыда дүшкен. Ам маңнаар кандыг-даа харыы чок апарган. Соонда сүрүкчүлөрнүң база харыы чок, ырак эвесте маңнажып органнар. Меңги боозун доора чудук кырынга салгаш, шыгаап эгелээн. Ооң эгииштээн тыныжынга боо орта шыгаатынмас болган. Сүрүкчүлөрнү чоокшулатпас дээш, бир удаа мурнунче боолаан. Олар хары угда чыда дүшкеннер. Ол аразында Меңги арнында дерин чеңи-биле чодуп, тыныжын оожургадып ап чыткан. «Бир болза мен, чок болза силер» деп, Меңги өөрөнгөн даңгыраан химиренгеш, шыгаай берген. Дээрбечилер тура халчып келирге-ле, дораан бирээзиниң хөрөөнче боолапкан. Ол ойда дүшкен, арткан ийизи чыдыпкан. Автоматтары-биле кезек боолааш, шимээн чок барган. Дураны-биле көрүп чыдарга, бирээзи боолаарга, өскези халып, чоокшулап келген. Меңги халып органын эвес, а боолап чытканын шыгаагаш, хавак дужунче боолаан. Демгизи база чыда дүшкеш, Меңгиге углуг элээн үр боолап чыткаш, шимээн барган. Дураннап чыдарга, сүрүкчү дээрбечи Меңгиниң бодундан дудак чок аныяк оол болган. Ылгалыр чүвези ооң муңгаш чаак салы. Ол холун чайгылаан. Ынчаарга ооң шынап-ла огу төнгөн дээш, Меңги туруп келгеш, боозун шыгаай тудуп алгаш, дедирленип маңнап чорупкан. Аныяк дээрбечи ында шимчеш дивейн чыдып калган. Меңги элээн ырай бергеш, «Ок чок чүнү канчаптар сен, кончуг четкер» деп, хыы ханып кыжанып каан.

Хем эриинге келирге, сериидей берген ышкаш болган. Хемниң кыдыын дургаар чыжыргана ышкаш, сарыг-сарыг каттарлыг ыяштар үнүп турар. Кижии ижер аргажок сарыг божа дег суглуг хемниң чыды-ла кедергей болган. Сугга

чунуп каапкаш, хемни куду алзы базыпкан. «Кайда-ла көвүрүг көстүп келир ирги» деп барааданып чораан. Канчангаш хая көрнүп келирге, кырында презентизин ап каапкан кара УАЗ-ик довураа бургураар халдып чоруп орган. Меңгиниң чүрээ ам база шимирт дээн. Чыда дүжер ажыт чер дилеп чорда-ла, боолап эгелээн. Кат сывы чинге ыяш адаанга чыда дүшкен. Гранатамет огу ийи удаа чандыр дегген. Меңгини шуут баыш көдүрер арга чок кылдыр хөмө боолааш турупканнар. Дыңнап чыдарга, УАЗ-тың даажы мырынай чоокшулап келген. Кандыг чүү-даа болза бажын көдүргөш көөрге, оң шаа метр черде халдып орган. Удур боолап турда-ла, шыгавайн-даа, чолаачызынче углааш, бар огун шуптузун үндүр боолапкан. Машина кыдыынче эгли бергөш, ийи-үш тырыкыландыр андарлып каан. Олурган дээрбечилер, тарады октапкан ышкаш, ында-мында чыткылаан. Меңги ок чок боозун шыгаап алгаш чыдарга, шимчээр хире кижичок болган. Тура халааш, хемни куду маңнап-ла каан. Бичии маңнааш-ла, хая көрнүп каап чораан. Шагжок шошкуп чорда, ооң карааның уунда шокар хептиг дөрт шериг кижилер көстүп келген. Канчаар-даа аайын тыппайн, чыда дүшкен. «Та, канчалыңар. Ам черле шыдавас-тыр мен» — деп алгырыпкаш, чүгө-ле ийик, шүжүледир ыглай берген. Шокар хептиг кижилер дораанна чанында маңнажып келген. Автомат ужазы-биле Меңгиниң ооргазынче иткилээш, «Тур! Дүрген!» — дизеле, арыг орус дылда чугаа дыңналган. Бүзүревейн-даа, бажын көдүрүп келген. Ооң мурнунда дөрт солдаттар боо арнып алган турган. Ол туруп келирге, боозун ушта соккаш, үжээш, документизин айтырган. Турган кезээн, ат-сывын долузу-биле адап берген. Ынчалза-даа күжүр Меңгини хүлүп алгаш чорупканнар. Ол удурланмаан, ындыг харыы-даа чок. Чечен кырганның чугаалааны хемни үш кылдыр чарып чыдар көвүрүгдө федералдыг шериглерниң достуруг постузунга эккелген. Меңгини орай кежээге чедир байысааган. Ооң турган кезээниң дугаарын, кайдазын, командириниң эргезин, ат-сывын долузу-биле шуптузун айтырып байысааган. Кежээки чемни өске солдаттар-биле чигген соонда ону вагончикте аңгы караңгы черге суккаш, шоочалап каан. Ол дүн эрткенин билбээн.

Соп каан дег, далдыр удуу хонган. Дүъш үезинде взвод командири Серебряков база ийи эжи УАЗ-икте олурупкан бо халдып келгенпер. Меңгиниң өөрээнинден карааның чажы төктүп келген. Бодаарга-ла, ооң кады төрөөн акы-дуңмазы келген ышкаш болган. Олар база Меңгиден дудак чок өөрүп турганнар — ылаңгыя командири. Ону ийи-үш-даа катап куспактаан.

Турар кезээнге келирге, кежээ Меңгини штабче кыйгырткан. Ол-ла кежээ федералдыг айыыл чок черниң шериглери ону Грозный хоорайже алгаш чорупкан. Он хонук дургузунда бажыңнадып, байысаадып келген. Меңги шупту болган таварылгаларын чугаалаан, ынчалза-даа катап-катап айтырар болган. Өске кандыг-даа өчүк тыппааны ол боор, күжүр Меңгини кезээнче катап чорудупкан.

Бир ай иштинде шериг госпитальга кулаан болгаш бажын эмнеткен соонда бодунуң кезээнге дедир чедип келген. Кыжын февраль чээрби үштүң байырлал кежээ-зинде взвод командири капитан Серебряковтуң өөрүшкүлүү аажок Меңгиге арыг идик-хеп кедиргеш, штабка чедире берген. Чыскаал мурнунга полк командири полковник Крайнов байыр чедиргеш, Меңгини «Эрес-дидим чоруу дээш» деп медаль-биле шаңнаан. Меңги часпас адар аңчы өгбелерин дөзөөн болгаш, Чечен Республикага эрес-дидимин көргүзүп, эш-өөрүнүң, ылаңгыя взвод командириниң, бүзүрелин, хүндүткелин чаалап алган. Кандыг-даа берге байдалдан торулбайн, оон уштунуп үнүп келир аргазын тып, ханындан-на часпас адыгжы уктуун бадыткаан.

Төрөөн Тывазынче чанып келгеш, ооң уйгу-дүжүнден үнмес дайын сагыш-сеткилинге аар болза-даа, тайбың амыдыралга ол чоорту чаңчыга берген. Чүгле ийи-чаңгыс сарыыл чок кижилерниң: «Сен дайынга кайы хире кортуң? Кижиги өлүрдүң бе? Каш кижиги өлүрдүң?» деп айтырыглары ооң эрги балыын хоора сога бээр. Меңги улуг тынгаш, чугааның аянын өскертип кааптар.

ХЕК-ДАВАННАР

Имир өттүр аткан даңны ышкаш чырык чоорту өөскээни-биле кады кулакка дыңналып келген таныырым хоюг аялга дыңзывышаан, сеткилимни магазындырып, таалалдың кавайынга чайгай бээрге, төрээн булуңум Көп-Сөөк шынаазының кедээзинде шаттар мээстериниң ак-көк хек-даваннары караамга бөкпек-бөкпээ-биле көстүгүлөп келдилер. Хоюңнаган аялганың ында-хаая кыңгырт кынны каггылап турганының аайы-биле хек-даваннар шилгедек чинге сыптарының кырында чөкпек көк коңгулуурларын ол-бо талаларынче чайгагылавышаан, дээр-биле өңнөш көк бүрүлерин часкы хүн херелдеринге уткуштур кылааярты чада туткулап турлар.

Чайгатканым хөгжүм аялгазы хөвөң ышкаш хоюг чымчаа-биле мени эргеледип, хөлдер ышкаш чалгып, чаптылып турда, чаш шаамда акыларым, угбаларымның кайда оъттап чорууру билдинмес казыралар, молдургаларга сылдап, бот-боттарын «Кап-ла кара, борбак кара кайда ойнап чорлар ирги» дижип, баштактанчып ырлажып сураглажырын-даа, чалыы шаамда бодум сай чаштыг чинге кара кыстарга «Чиргилчинниг чинге ховаа шивецнеди Челер-Доруг» деп ырлап чораанымны-даа сагынгыладым.

Ынчап таалап олурумда, коңгулууржугаштар шыңгырт-шыңгырт кындыр элээн дыңзыгылааш, ында-хаая коңгур-коңгурт кынны кааптар коңгулуурлар-биле кады соксай хона бээрге, чүс-чүс адыштарның часкаашкыннары мени оттурупту.

«Ээлдек шыңгырааш» деп сам төнө хона бергенинге хомудай аарак, адыштарымны часкай-ла бердим.

КЫШКЫ ТООЛДАР

Кышкы кежээ дүжери саадаар эвес. Шонуу соок хүн чавызадыр олура берген соонда, саат чокка имир дүжер. Арыг оймактарында кыштаан аалдар кежээ ажылдарын ол имир кадында доозуп чадап тургаш-ла, караңгыга туттура бээр. Имирниң караңгылааны-биле кады дыңзып

орар соокка кежээки чымыштын ыт-даажы өткүт, ырадыр чаңгыланып турар. Хирээ хыылаажы, балды даажы, чарган ыяш шаккылааны хамаанчок, кыштаглар чанынын кокпаларында кылашташкан мал-маган дуюунуң кыжыраары безин кожа аалдар аразынга тарап, кым чүнү кылып, четтигип турары билдингир. Мал-маган кажаалат-тынган соонда, кожа аалдар аразынга дааш дыңналбастан, шыпшың апаар. Ынчан аал улузу өглеринге чыгып, суугузунуң хоолайын кооладыр одун ужудуп, улуг пажын тип, кылын хевин ужулгулап, эрткен хүннүң иш-чымыжын түңнөп, кады өглерниң, кожа аалдарның амыдыралында кандыг болуушкуннар болгулаанын, кожуун-сумудан кандыг солун медээ келгенин чугаалажы бергилээр. Сонуурганчыг чаа медээ билдинген болза, ону дыңнаан кижиниң өөнге чоок өглер улузу чыгып-даа кээр.

Кончуг соок болгаш, чагган хары хараганнарны чыттыр баскан бир-ле кыштын узун кежээлерин утпас мен. Ынчан мен ийиги класска өөренип, Хемчик арындан үндүр, Тээли суурже киир, аал биле школа аразы дөрт километрден ара чок черге ийи дугаар чылын маңнап турганым ол чүве. Хемчик хемниң ийиги адырынының ээтпээниң хойнунда арыг оймаанда чайын суглуг чыдар чоогажыгаш аразын аңгылаан ийи өдек. Чоогажыгаштан аткаар өдекте бистиң, авам-ачамның болгаш кырган-авамның, кыштаа ол чүве. Ишкээрги өдек болза авамның акылары Матпаа, Чанзаң даайларымның кыштаа. Олар-биле кады ийи дугаар даайым Чанзаңның чуржузу Седен акыйның өө база турган.

Бир-ле хүн ийи даайым Седен биле ачамны база эвилелдеп алгаш, чаа тутканы инек кажаазының иштинге дөжээри-биле хем адырының ындында кагдынган эрги кыштаг орнундан кургаг өдек барбалап, чүктеп дажыглааннар. Мен оларны эдерип, долу өдектиг барбаларны олура чүктеп алган ашактарны тургузу идип, дузалажып чоруп турган мен. Ол кадында Чанзаң даайым тоол ному садып алганын бистерге сөглөп, кежээ кыйгырып номчуурун меңээ дагзып каан. Эки номчуур болзумза, шаңнаарын-даа азаан. Ажыл доозулган соонда даайым мени өөнче кыйгыргаш, угулзалап хээлээн каасталгалыг кылын ном көргүстү. Номнуң «Тыва тоолдар» деп адын ыттыр кылдыр номчуй

каапкаш, даайымның арнынче магадай берген көрүп тур мен. Даайым бир-ле тоолдуң эгезин тып алгаш:

– Кыйгырып бадырам, оол — дивишаан, ажып алган номун менче сунду.

Ажык арынның бажында бирги үжүүн улгаттыр угулзалап чураан тоолдуң адын «Артаа-Седи, Авыгаа-Седи» дээн болду. Тоолдуң ол адындан эгелээш, эге кезээн элээн номчуп бадыра-рымга, даайым тургаш:

– Чаа болзун. Ажырбас-тыр сен. Ынчаш кежээ деп чырыынга улуска ыдып бээр сен. Ам ап алгаш, кезек ашкылап көрүп ал — дидир.

Өөрээнимден номну шымдай-ла колдуктапкаш, авамның чанынга билинмес чыгыы маңнап келгеш, ону кежээ шунтувус даайым сугга барып номчуурувусту сөглөй тыртып кааш, кежээки имир дүшкүжеге тоолдарны аралай коргүлөп, аштанып-чемненирин безин уткан мен.

Инектерни кажаалап каапканывыс соонда, тоолдар номун колдуктап алгаш, авам биле дуңмам Каң-оолду эдертинкеш, даайым сугга чеде бердим. Ачавыс ийи бичии дуңмаларывыс-биле өггө артып калган. Даайым сугда улус чыгылы берген болган: ийи даайым, ийи күүйүм, Седен акый, кадайы Айдыс угбай, Таня деп кыс уруу, Шыдыраа, Бадыраа деп оолдары. Оонак кижилерниң улуу-ла мен болдум. Даайым сугнуң дөрт харлыг Бора-кызы орун кырында. Күүйүм улуг пажын тип, хонекте шайын улуг улус баарынче чоокшуладып, аяк-шынаан үлей сунуп олур. Даайым баарында улуг деспиде хырбачаны чидиг балдызы-биле чоңа шапкылап алгаш, доорап-доорап, хайнып турган пашче уруп каап олур.

Мени дөр бажынче чалап, керосинниг деңни кырында бедиктеди тургускан аптара баарынга саадаптылар. Хой кежи негей тонум хөрээн хосталдыр өөгүм болгаш курум чежип каапкаш, маспактаны аарак, аптарага ооргам чөлөндир олуруптум. Номнуң допчузун ашкаш, тоолдарның аттарын номчугулап бердим. Бир аяк изиг шай аартап орарым кадында, даайларым «Каңгывай-Мерген», «Танаа-Херел», «Тоң-Аралчын хаан» деп тоолдарны кончуг солун дээрзин демдеглегиледи, өгнүң ээзи күүйүм биле авам

«Бокту-Кириш, Бора-Шээлейнийн» онзагай сонсуурганчыын дыцнаттылар. Ынчалза-даа «Каңгывай-Мергенни» номчуп бадырар дугайында ниити шиитпир үнгөн.

Сааладып бадырар хире эвес-даа болза, номчуурум шору; оожум-даа болза, чаңгыс-домактап улаштыр номчуур турган мен. «Каңгывай-Мергенни» шаам-биле номчуп бадырып-ла олур мен. Улус шулту ыт чок барып, мени дыцнаан — күүйүмнүң сава-саңгазы-ла ында-хаая дагжагы-лаар. Арбай каржаны-биле чемнээн быдаа чедир хайнып, эстингиже номчуп кээримге, күүйүм часпар чарлааш, улусту чемгерип эгелээн. Улуг хува ишти быдааны тускай кудуп, меңээ сунган. Ол-ла дөр бажынга дер-бузум бурула-дыр чемненип алганым соонда, улус тоолдуң уланчызын манай берген. Оон улаштыр элээн үр номчуп бадырганым соонда, бичии уруглар удугулап эгелээн. Мен база, эзегилей каап, номчуп оорар апарганымны эскерген боор, ам соксап каалыңар деп даайым саналдаан. Тарап турувуста даайым:

— Даарта дыштанып ал, соңгузу хүн база ыдар сен — деп, дараазында чыышты чарлап каан.

Ынчаандыр-ла ийи-үш хонгулааш-ла даайым сугга чыгып, тоолдап кыштаан бис. Ачам биле авам ээлчежип, улуг даайым Матпаа эвээш келгилээр турган. Чамдыкта аалдың улуг оолдары акым Хуралбай биле Чанзаң даайым-ның оглу Сүгө акый база келгилээр. Дуңманыны дыштан-дырыңар дээш, оларга номну номчударга, кезек номчуп чоруй ынавайн баарлар, бир-ле кылыр чүвелиг, баар чер-лиг апаргылаар чүве ийин. А мээң номчуурум улам хөнүп бар чыдар, харын-даа тоолдарның хөй катаптаашкынныг черлеринге аян тудуп ыткылаар-даа мен. Ынчан даайым: «Охаай! Ол болбазыкпе!» — деп каап, амырап мактагылаар-даа болгай.

Соок кыш төнгүжеге ийи аалдың улузунуң сонсуургаан тоолдарын номчуп каапкан бис. Даайым мени шынап-ла шацнаан-даа: хола толунда оя бастырып каан улуг беш адыр сылдыстыг калбак шериг кур белекке берген чүве ийин. Хола толду хүл-биле кылайты дүрбүп алырга, чайынналыр чүве-ле болгай!

КЭЭРГЕНЧИГ СЭЭНЕК-КАРА

Мен билип келиримге-ле, бистиң өөвүс өглер-биле кады Шивилигнийң Белдирге чайлап турар чүве. Шивилигнийң Өл-Адыр, Кургаг-Адырның кат-чимис, аң-меңи элбек оран болгай. Ак-Бедик дээр бедик даг бажынче үнө бергеш, дескиндир көөрге, Чөөн-Хемчик девискээри болгаш Успа-Хол хостуг көстүр.

Ачам, авамның ажылгыр кежээзи хөлчөк. Хөй эвес, өшкү, хойлуг, ийи саар инектиг турган бис. Бир оол, бир кыс дунмаларлыг мен. Эгерек, Казарак дээр моол уксаалыг ийи ыттарлыг бис. Кыжын Улуг-Кара-Сугда кыштаавыска кыштаар бис, чараш-ла оран. Мен кыс болуп четчип, бүгү бойдусче болгаш кижилерже сонуургалым улгадып, бүгү-ле чүвени ожаап билиптер апарган мен.

Бир-ле чайын авам мени кый деп алгаш, ашкарып-чемгерген, кончуг таптыг чугаалай-дыр.

— Уруум, Сээнек-Кара, сен ам кыс кижин апарган-дыр сен, кижин өг-бүлө тудуп, ажы-толдуг болуп, бот-тускайлан чурттаар болгай. Хөндөргөйде бай-шыдалдыг улус оглунга сени айтырып, кады чурттазын деп турар-дыр. Куш оглу доругуп алгаш уязындан ужуп үнөр болгай, аңаа чурттазыңа ажырбас боор, уруум. Бис барып, харылзажып-ла чораай бис — деп, авам чагып сурган олур. Чуртталганың хоойлузундан эртер эвес, кезек бодангаш, чөпшээрешкен бооп авамче көргөш, каттырып кагдым.

Авамның чугаалаанының соонда, чартык ай хире болганда, аъштыг-чемниг дөрт хире таалыңнарлыг, эр-херээжен улгады берген улус аъттарлыг келгеш, авам суг-биле хоорежип-ле эгеледилер.

Дыңнап турарымга:

— Силерниң чараш кызыңарны айтырып, дилеп, колданып чор бис — деп, аяк-дашка сунуп орлар. Авам-ачам чөпшээрешкенни ол ыйнаан, ажын-чемин чип, найыралдыг езу-биле хоорештилер. Эртенинде хой өлүрүп, ханнаткаш, ол аалчыларын үдеп чоруттулар. Аалчылар чоруткан соонда, каш хонганда үш аъттарлыг улус ийи инек, он хире өшкү, хой сүрүп эккелдилер.

— Тыва улустуң чаңчылы ындыг чоор, уруум — деп, авам чугаалады.

Авам, ачам дүк салып, ширтектер сырып, орун-дөжек херексели белеткеп, дүвүрөп-ле турлар. Мен иштимде ол улустуң оглун көрүп көрзүмзе деп бодап турган мен, ону кымга чугаалаар боор.

Кожа Ховалыглар аалынга бичиивистен эгелээш кады ойнап өскөн эжим оол турган, ооң адын Дандар дээр. Ооң биле мээң сагыш-сеткиливистиң таарышканы кончуг, чайын кожа хой кадарып чайлаар турган бис. Авам иштинде бүдүү билип турза-даа, кымга-даа ыттаваан. Авам бистиң найыралывысты билзе-даа, мээң уруумну оглуңарга кудалап алыңар деп ховалыгларже сөглөдир эвес. Мен Хөндергей чурттугларга ынавайн баар чоор бе деп бодааш, авамның ээрежирин кээргээн-даа мен ийин. Ам канчаар, чугаа чаңгыс дээш, чаңгыс аай бодай берген мен.

Бир-ле хүн ховалыгларның эр кара чаңгыс оглу таныжымга ужурашкаш, ол келген улус дугайында бирден-бирээ чокка чугаалаарымга, ындазында муңгараары кончуг болду. Ам ойталап каавыт дээр уткалыг чугаалады:

— Ам канчап ойталап, дедирленир мен, авамга аксы-сөзүм берипкен-не болгай мен — дээш, чаагын суйбап кагдым.

Авам сугнуң кудаларындан элчи дыңнадыг эккелген. Уругларның шайлалгазын тараа-быдаа ажаап алганының соонда, күскээр эрттирерин айыткан болган. Ам канчаар, чөпшээрелин бергеш, аъткарган. Кайда-даа чон тараа-быдаа, сиген-ширбиилин белеткеп алган күстүң хүрү үеде, тос айның төнчүзүнде куда-дойну эрттирер апарган. Тыва улустуң чаңчылы ындыг, өгленир дээн уруг-дарыгның өнчүзү кылдыр мал-маганны оолдуң-даа, уругнуң-даа талазындан үзүп бээр, чурттаар өгнү оолдуң талазындан, өгнүң иштики херекселин кыстың талазындан четчелээр ужурлуг.

Бир-ле хүн мени тоннадып хепкергеш, бажымга чалаа-караны баглааш, Хөндергейниң кезек саттарынга бээри-

биле алгаш чорутканнар. Күзегде улуг өдөк черде аалче аппарат чыдырда, аъттарлыг улус келгеш, аъш-чемин, арагадарызын соңнеп, уткуп алдылар. Оон ол улуг аалдың коданынга чедире бердилер. Кижидээрге кизирт, аъттар дээрге баглааш долу. Бир өггө кииргеш, аъш-чем куткаш, өглээр дээн оглун дүвү-далаш-биле меңээ көргүстүлөр.

Куда эгелээн. Мээң чанымга ол улус оглун эккеп олуртуп кагдылар. Көрүп олуарарымга, идик-хеви эки-даа болза, оон дүрзү-хевирииниң багайын кайгадым: чолдак, чоон, шай согаажи дег коңзаң хаайлыг, онгак карактарлыг, корзак диштерлиг, хол-будунуң сарбайган чоонун, кылаштаарга, бир ийинче чандыңайнып чоруур, чүьгү чая берген парыла. Көргөн дораан-на дириг кара хөңнүм чок. Ам канчаар, дораан-на ойталап эгелээр эвес, олур мен. Куда-дой болуп-ла тур. Келген чон хой, өшкү, аът, инек дээш салып-ла турлар. Мен ынаар-ла сагыш салыр хире эвес мен, ал кара сагыжым-биле канчап-чоон моон адырлып алырыл деп бодап келиримге, чем безин боскумче ашпастаан. Куда-дой орту кирип турда, оол биле мени чаа тиккен өөнге ашпагаш, езулал езугаар шай хайындыргаш, меңээ кударын даасты, ам канчаар, ужур эдерттип, куткаш сунгуладым.

Эртенинде авм, ачам, даайларым, мени үдеп келген улус йөрөөл домаан чугаалаап, аъттаныптылар. Бодумну кара күш-биле чагырып, ажыл-агыйымны кылып алаагар-даа дээримге, ыглаксаам кээр, сеткилимде бир-ле анчыг кагылчак чүве бар. Ол улустуң оглу Кодурбанга хөңнүм чогу кончуг, удур арнын көөр безин хөңнүм чок. Ындазында-ла дүрзү-хевири багай кижини чүге-ле Кодурбан кылдыр багай ат-биле адаан чүве ийик, оода ады чараш турган болза, эки-даа ышкаш сагындым. Ховалыгларның оглу чараш, силиг, эрези эзир-ле болгай. Яды-чадамык-даа болза, ону сактып келиримге, карактарым чажы кээр. Байның оглу Кодурбан меңээ көзүлбейн, мал-маган дозуп чоруй баарга, меңээ мүн-не чүгээр. Ийи хире ай эртип чорда, черле шыдап чадааш, дезер-дир деп шиитпирлеп алган мен. Кижилерниң чес-холазы көстүп, авазы мендиве көскенип, хөрөктенип эгелээн. Ачазы чүве-даа ыттавас, та багы ол

— билдинмес. Кодурбан адазы дег чүнү-даа ыттавас, ийи-чаңгыс көргүрээш үн-биле чугааланыр.

Бир кезжээ бүдүү белеткенип алгаш, бызаа көөр дээш үнгөш, Өвүр талазынче углуг чорупкан мен. Удаваанда караңгылап, дүн дүшкөн. Караңгы эзимнер меңээ коргунчуг-даа бол, амдыы байның оглу Кодурбанны сактын келиримге, меңээ өлүрү-даа ажырбас хире кыннып чораан. Аргаларда дүннүн куштарының куйтулашкан алгылары, үгүлөрнүн «Ү-хүк! Үү-хүк» кылдыр эдери, ынаар бир черде та аң, та кокай, бир-ле чүвениң кургамзыдыр улууру-даа дыңналыр. Бир-ле көстүр-көзүлбес кокпа оруктап чоруп орумда, дөрт хире бичии оттар чырып чоруп орлар, корткаш, будуктарлыг чодур дытче үнө бердим. Маңнажып келзе-ле, ыт ийи ышкаш амытаннар, бо-даа бөрүлөр боор деп иштимде бодадым. Шынап-ла, дыттың адаанда диштери шаккыңайнып турлар. Ындазында шыырныгып доңарым хөлчөк, ам канчаар, шыдажып ора хондум. Эртен даң адып кээрге, бөрүлөр дыт дөзүндөн уурук-суурук чоруптулар. Оон дүжүп алгаш, оруум улай чоруптум. Каш куруттар хойлап алган мен, ону дайнап каап чоруп олур мен. Дүнө удуваан кижиче же шыдажыр, хүннээрек черге кезек удудум-даа. Ол чоруп олурумда, база-ла орайтаан. Дүн дүшкөн. Дыңнаарымга, соомда ыттар-даа ээрген ышкаш болган соонда, аъттар даваннары дагжадылар. Бодаарымга, мени сүрүткен ышкаш, дыңнаарымга: «Чадаг кижиче бо хире ыравас-тыр ийин» — даа дижирлер. Караңгыда мурнумда хем дагжады, даг хеми сыык ыйнаан деп бодааш, сүзүп кежиштим, тереңи хөлчөк, идик-хеп өткөн, арай деп кежиш алгаш, маңнаптым. Дээр актап көрүп турарымга, мурнумда кадыр хая тур, эртер-дүжер чери-даа билдинмес; дыңнаарымга, соомда улус чоокшулап келген ышкаш боорга, хаядан шурай берген мен, карак-кулаам оду кызаш дээн ышкаш болган соонда, билинмес мен. Миннип кээримге, даң адып келген, бажымдан хан дамдылап турар болду. Доңганымны кымга чарбыыр боор. Харын-даа от ап алган мен, от салгаш, аңаа чылыгыш, кургаттынгаш чоруптайн дээримге, буттарым шоолуг

кылаштаттынмас, ынчалза-даа ырбаалап чоруптум. Ол чоруп орумда, аъттарлыг ийи кижиге уткуштур чоруп орлар. Чаштына бергеш көөрүмгө, бистиң чер чурттуг таныырым акыйлар болдулар. Кыйгырыптым. Чедип келзе-ле, Күдер-оол биле Кокай-Адар алышкылар болдулар.

— Сени Хөндергейде өглөп-баштап кагдывыс деп аваң, ачаң чугаалап ордулар, бо чүү болду?— дижиб, демги акыйлар айтырып эгеледилер.

— Байларның аажы-чаңыга таарышпадым — деп, куйзу соп кагдым.

— Ам Шивилиг-Бажы ырак эвес-ле болгай, бис чылгы оорлаткаш, далажып чор бис, эки чедип ал — дээш, хүнезининиң артыын хапка суп бергеш, чоруптулар. Олла эленейндир кылаштааш, арт кырынга үнүп келдим. Сагыш-сеткилим хозап, Успа-Хөлдүң бараанын коргеш магадан, арт кырында оваага пөс баглаан, даштар немеп каап, тейлеп-тейлеп туруп кээримге, Кодурбан баштаан кезек кижилер бо турлар.

— Мээң ачам, авам сээң улузундан мал-маган-биле сени садып алган чүве, садыг чаңгыс болгай. Садып алган бараанын канчаарын-даа боду билир чүве — дээш, Кодурбан кымчызы-биле ооргамче, эктимче каш кымчылады, эдим-кежим аарыырын-даа билбедим:

— Ам дедир чанар-дыр — дээш, мени хөй кижиге туткаш, Кодурбанның аъдынга үңгерип алдылар. Ал-бодум хондур-дүндүр удуваанымдан, шагзырап турупканымдан, улуска-даа удурланыр харыым чогуңдан, эттээр-соктаарга-даа, эдим-кежим аарыырын-даа билинмес мен. Мени аътка кезек үңгергеш, оон аът кырынга так кылдыр шарааш, олуртуп алдылар. Аът кырынга эленейнип удуй берип-тир мен.

Бир оймак черге аъттардан дүшкеш, дыштаныр бодаан боорлар, мени чешкеш, чудук кырынга олурткаш, аъттарның дыннарын сөөрткеш, салыптылар. Элээн болганда чиигеп алыры-биле аъттар ындынче кылаштааш, ажытталып оъттап келген Кодурбанның доруг аъдын мунушкаш, дедир келген оруувусче хаккаш чыдыптым.

Кодурбанн ыг кезек алгыржып-кышкыржып, соомдан сүрүп эгелээн. Мээң мунган аъдым, байның чарыштырар аъды-ла боор, чүгле салгын сыылаар. Аъдым ушкан чоон будук арта халып чыда, бир ушту, чаштай бердим, ол аразында сүрүкчүлөр чоокшулап келгеннер. Аъдым катап мунгаш, улаштыр халдыптым. Аъттар чарыш аъттарынга дөмей, сидирээр чүве. Аъдым өске кызаа кадыр одуруглап эггеш чыдыпкан. Соомда сүрүкчүлөр чоокшулап чедип олурлар. Ам оларныың холунга кирер болза, эки чүве болбазын бодап чордум. Хөндергейниң хеми хорадаанзыг, кара хая баарында ээремнели берген чалгып чыдыр, чыда өлүр чылан эвес, канчалза канчалзын, өлзе өлүр ыйнаан кылдыр бодааш, аъттан дүже халааш, кадыр хая баарында ээремдиве шурай бердим. Успа-Хөлге эштип өөрөнгөн болгаш, эштирим шору болгаш, суг агымы-биле бадыптым, шымны бергеш, бадып чыда хая кырынче көөрүмге, шупту харап алган:

— Өршээ, хайыракан, өлүг, дириг-даа болза, болганы ол-дур. Ак оруун-на оруктазын, ынаар барбаңар! — деп, бирээзи дужай аарак алгырды. Ол баткаш, сыык черлеп үнүп келгеш, өзен иштинче кире берген мен. Кодурбаннар мени сүрер харыы-даа чок, чүге дизе мээң халый берген хаямны аъттыг чадаг ояр-кыяр арга чок, сүржүр дизе, чүгле мээң соом-биле шураар — ол-ла. Оларныың оруу ооң-биле доозулганын билгеш, кургаттынып, дыштанып алгаш, оруум улай чоруптум. Каш хонуп чорааш, арай боорда аалымга чедип келдим. Авамныың, дуңмаларымныың өөрүүрү хөлчоктар, а ачам чүве-даа ыыттавайн, кайгап тур. Бүгү чүве билдине берген.

— Кезек саттарныың эккелген инектер, хой, өшкүлерин дедир эгидип көргерем — деп, авамны көргеш, диледим. Авам чөпшээрешкензиг бажын согаш кыннып кагды.

Каш хонганда хой кадарган уруглар эдерип, кожавыста ховалыгларныың оглу Дандарга ужурашкаш, бүгү-ле ужуралдарымны тө каап бердим. Дандарныың өөрүүрү хөлчок. Дандар-биле холдарывыс тутчуп алгаш, үнгөн хүнче, Улуг-Артче, Ак-Бедик даанче көргеш, чалбарып, куспактанчыптывыс.

САЙМААРАЛ

(Кыска тоожу)

Дүн ортузу. Самба удуп чыткаш, дүжүн сактып чадааш, палатазындан үнгөш, курортун үшкү каыттын телевизор залынга кылаштап келгөш, Чойганмаа-биле эң баштай хоөрежип хонган диванынга олуруп, эрткен ужуралдарын сактып: «Канчап баардым, адырам, кончуумну, кандыг кончуг сагынган кулугур мен ыйнаан. Чидип турарын бодаарга, черле бир чүве болган-дыр. Оон башка черле келгей. Ол, артында, меңээ путевказын ап алганын көргүскөш, суурунче чана-ла берген кижиге болгай. Элдеп чүве-дир аа» — деп бодап, орган диванындан туруп, палатазынче кончуг оожум кирип келгөш, чыдыпкан. Удуур дээн, каткан хувурааны, кайын удуттунар. Уйгу чок. Ол-бо андааштанып, сыртыкты так куужактапкаш, чоокта чаа Чойганмааның угбазының бажыңынга чүгле иелээ эвеген чанаган боттары мага-хандыр эргеленчип, чассыжып чыда хонганын сактып келгөш, ал-боду дер дүжүп, караан шийип, тыныжын оожургалып алгаш, хөй бодалдарга алзып чыткаш, чоорту удуй берген.

Самба эртенги эмнээшкинни эртип алгаш, палатазынга кирип кээрге, Айдың соттуг телефон-биле чугаалажып орган. Ол иштинде дораан: «Чойганмааның телефонунун дугаары бар чүве болгай, долгаптар кылдыр бо дунмайдан дилеп көөр-дүр» деп бодаан.

Айдың чугаазын доозунтарга:

— Айдың, дунмам. Телефонундан чаңгыс долгаптайн бе? Болур бе? — деп айтырарга, оозу:

— Ийе, болур. А кандыг соттуг телефонче долгаар силер?

— А силерниң кандыг телефон чүвөл, дунмай? — деп, Самба айтырган.

— Мегафон — деп, Айдың харыылаан.

Самба костюмунун карманындан дилиндек саазын ужулгап, Айдыңга тутсуп бээрге, оозу топтап номчааш:

— Ийе, бо телефон дугаары «мегафон» чүве-дир. Ажырбас, долгап болур — деп, ол эгенип чугааланган.

— Мээң телефонум «Билайн», бо оңгар хөл оргулаажындан албас чүве-дир. Ынчангаш силерден дилеп орак кижидир мен, дунмам — деп чугааланып чордала, Айдын телефонун ооң холунга тутсупкан.

Самба телефонну алгаш, палатазындан үнүп, коридор бажында соңга чанынга келгеш, ооң баартаанга олурупкаш, Чойганмааның дугаарын кончуг кичээнгейлиг баскаш, кулаанга үстүрүп алгаш, дыңнай берген. Элээн болганда:

— Ал-ло, кым сен? — деп, ам-на Чойганмааның үнү тода дыңналып кээрге, ол дыка өөрүп:

— Ал-ло, мен-дир мен, Самба — деп, ол өөрээнинден барык-ла алгырып чугааланган.

— Чеде бердиң бе, Самба? Мен-даа курортка эмнедип алыр дээш, чедип чадап кагдым. Ашак-биле аас-дыл былаажып, багай чүүлге таварыштым — дээш, оожуму кончуг ыглааны ынаар ырак телефон иштинде дыңналыр-дыңналбас дыңналган.

— Паа, чүү болду. Чоп ыглап турар кижидир сен. Оожургап алгаш, таваар чугаалап көрөм — деп, Самба девидеп айтырган.

— Сен бооруңга шыдажып дыңнап, харыылап чыдыр мен. Бажым ишти угдунмас, кулактарым дүүлээр, ым келир, ана тура халааш алгырыксаам кээр, куруг нерви дийин — дээш, Чойганмаа телефонда шала хорадап чугааланган.

— Че, оожурга. Черле чүү болганы ол, чугаалап көрөм. Меңээ берге-дир. Бо каш хонуктарда сени бодап, саймаарап кылаштап турдум ийин — деп, Самба арай муңгак чугааланган.

— Курорт баарымга чедир чартык ай арткан турда, ашаам хорадап, ажынып, ынаар барбас сен, чылдың ынаар баар, ашак тып алдың бе, эрзек эшпи дээш, эмнелгеже киир эттээн. Эмнелгеге чыдып-чыдып, ам бөгүн чаа авам сугга үнүп келгеш, бажым иштинин борбак делегейин эргий бодап чыдырымда, сен-не харын долгап келдиң. Шору эр-дир сен. Мени утпаан — деп, Чойганмаа арай кыяң үнбиле чугаалаан.

— Халап болган чүве-дир аа, Чойган. Анаа кижизиг чугаалашсыңарза. Улуг апарган улус-тур силер. Ыяп-ла алгыжып, содаалажырга кайыын боор, эки чүүлдерге чедирбес дийин — деп, Самба арай муңгаргай чугааланган.

— Чаа, ону чоор сен. Мээң херээм-дир. Бажым аарыры-ла кончуг-дур. Арным ыжык, кара-көк. Сеңээ безин көргүзери чованчыг. Бир эвес сен ону көргөн болзунза, шуут кайгай бээр боор сен. Сени мен эки билир-ле болгай мен. Оожум, томаанныг, кижизиинни — дээш, Чойганмаа ыглай берген.

— Мээң таламдан чүнү канчаптар мен, Чойган. Ам дораан Кызылче киргенш, эм-таңдан садып бадырайн бе? — деп, Самбаның үнү сириңейнип чугааланган.

— Сээң талаңдан меңээ чүнүң-даа херээ чок. Ажырбас. Бодум эмненип тургаш, сегип үнө бээр мен. Сеңээ чедип, ужуражыр мен. Ам мээң мурнумда кол сорулгам — мени хүндүлевес үрө-садызы чок дайзын-биле тутчуп тургаш, чара бадылажыр. Бо чурттап келген чылдарымда даң эттеп-соп келди, ам болзун, берге-дир. Таан оларның эттеп турар алгызы эвес-ле болгай мен. Херек чок чүве-дир оң. Суд черинге чарлыр билдириишкинни киирип кааш, ону манап алгаш, моон шуут чоруптар деп бодап тур мен — дээрге Самба кайгап:

— Кайнаар баар кижиг сен. Кижиг төрөөн черлиг, төрүп каан авалыг эвес чүве бе? Элээн боданып көр — деп чордала, Чойганмаа:

— Сеңээ кандыг хамаан чүвөл. Сенче чеде бээр деп бодап тур сен бе? Кортпа, ажырбас. Мен бодум амыдырап-чурттай бээр кижиг-дир мен. Чүглө силер ийи ашактар Тывада бар деп бодап чор силер бе? Чо-ок, ындыг эвес. Оолдар мээң чажымда сайзанактап ойнап чорааным Ойнаар-Тейде чарап, оң-баазын дапштары дег хөй болдур ийин — деп, Чойганмаа улуг тынган.

— Ийе, силерниң чугаалап турарыңар шын. Ынчалза-даа элээн ырадыр боданыр болза эки-дир, Чойган — деп, Самба оожум чугааланган.

— Ырадыр, ырадыр деп чүнү чугаалаарыңар ол! — деп, Чойганмаа хорадаан.

— Чок аан. Кончуг бай-шыырак ашаандан чарлыгы-рыңга кайын боор. Бодан. Базым бүрүзүндө акша-көпөөккө үзөр үе-дир бо. Ол саннаар саазыннарга бергедей бербес сен бе? — деп, Самба айтырган.

— А, мени акша ажылдап албас, сен ышкаш инвалид деп бодап тур сен бе? Чо-ок, кортукпай. Кайын сеңээ азырады бээр ийик мен, ажырбас. Бодум амыдыралым, оруумну тын чоруй баар-дыр мен ийин — деп, Чойганмаа улам хорадаан.

— Чойган, сен мени кичээнгейлиг дыңна даан. Кижки жини хүндүлээринде, бот-боттарын дыңнажырында эвеспе, дуңмам — деп, Самба дилей аарак чугааланган.

— Самба, сен мени сургап, лекция номчууруң ол бе? Чок, ажырбас. Сактып келем. Кажан сен меңээ дужуп, акша-даа ажырбас, алдым-даа ажылдаар деп кончуг маадыржып, мактанып чугааланып турдуң чоп. Ам кайы сен. Шалдаң эр — деп, Чойганмаа кайгаан хевирлиг чугааланган.

— Чок аан, Чойган. Мээң чугаамны хандыр сайгарып билбейн баардың — деп чорда-ла, Чойганмаа:

— Ашактар дег авыяастыг, бир черге бирээни чугаалап, өскелер мурнунга овуузуннап, чаппаалап чоруур. Хой хоозун, меге сөстөр сөглөп, хоор чоннуң ховар кыстарының кулактарыңга болур-болбас меге чүүлдерни аазап, оларны долгандыр бөкпөрлежиң алган маңнажың, чудун коргүзүп чоруур чүвөлөр. Ам менче долгава. Бажым аарып тур. Нервим кыстыгып тур. Мен бодум Кызылче чоктап, сени тып чеде бергеш, орта таптыг, ижин-кара чокка сайгарып, чугаалажыптар бис — дээш, телефонун өжүрүпкөн.

Самба кулаанда телефонну оожум бадырып келгеш, «Чойганмаа-даа ашаанга хорадаан аайы-биле мени өскелерге дөмөйлөп, кадып алгаш, са-ла сөгледи. Мээң бодалымга кирбейн чоруур чеме-халаны дыңнаары бергедир. Ооң бо шакта берге байдалын өөренип көөр болза экидир» деп иштинде боданган.

Самбаның саймааралдыг сеткили улам хомудаан аайы-биле арай боорда палатазыңга кылаштап келгеш, Айдыңга телефону-биле каттай чүс акшаны тутсуп бергеш, орун

кырынга ыыт-дааш чок хая көрүндүр барып чыдыпкан.

Айдың ооң арай чиктиг байдалын эскергеш:

— Паа, канчап бардың, акый? — дээрге, Самба хая көрнүп алган боду дедир эглип келгеш:

— Чок, ажырбас, дуңмай. Хөйнү бодап чоруур кижидир мен ийин. Кижичоккүй бо чурттап чораш, өскелерге сөглөдип, а ону дыңнап эртип чоруур дээрге-ле, ол дег эки аажы-чаң чок деп бодаар мен. Бойдустуң килең-халавы дег, кижилер боттарының иштики сагыш-сеткилин чоорту чырыкче доюлдуруп үндүрерге, олар хуулгаазын янзы-бүрү хат-шуурган болуп, хамык айыыл-халапка чедирип кээри ол. Ынчангаш бистер бойдустуң төлдери-дир бис, кижичоккүй бодунга чаяган салым-хуузун ыяап-ла чурттап эртер ужурлуг. Оон эрткен орук чок. Буруулуг болдум, хөй-ле чүүлдер чугаалапкан дээш, буруудатпа, дуңмай. Телефонун-биле чугаалашканымга четтирдим — дээш, дедир хая көрнүп чыдыпкан.

Айдың ооң чугаазының утказын билгеш, орнундан тургаш, коридорже үнс берген. Эжик хагдынган соонда, өрөөл ишти шип-ле шимээн чок апарган.

Самба хая көрнүп чыдып алган аайы-биле хананы ийи-үш катап шашкылапкаш, дедир эглип кээп, орун кырынга олуруп, бажын туттунуп, куду көрүп, боданы берген.

Ынчан чуртка кончуг берге чылдар эртип турган. Акна-шалың үнмези-биле амыдырал дээш өг-бүлелер аразынга алгыш-кырыш болуп, кижилерниң сагыш-сеткилдери саарзыкталып, арагалаар чорук улуг-биче чоннуң ортузунга калбарып, оларның угаан-медерели сандарап, чүнү-даа кылып каарындан чалданмас турганнар. Арага ижил алгаш, эзирик машина бапкарыш чораап хамаатының уржуундан бо чурттап чоруур чуртталгазында Самба кара чааскаан куураңайнып артып калган. Ол бүгүнүң канчаар болганын эргий бодап келгеш, карааның чажы бадып орган.

Чээрби чыл бурунгаар Самба Кызылче ажыл-херээ-биле чоктаар дээш, бодунуң чаа садып алган «Жигулизин» чодуп аптап турда, ооң чанынга кадайы Сержиң чедип келгеш:

— Кара чааскаан бажыңга чеже оран мен, эдиртип ап көрөм — деп дилеп ээрежирге, ол иштиг эжинден ойталаар эвес:

— Че харын, белеткен — дээн.

Самбалар Кызылга баргаш, чүнү садып алырынын даңызын бижип дугуржуп, хөөрежип, кадайын ошкап-чыттап, ооң улгады берген бөпүрүк, борбак хырнын тон даштындан суйбап, өөрүшкү-маңнайлыг халдып органнар. Кызыл чоокшулап келгенде, баалык ажар черден хенертен бир машина оларның талазында орукче тырыкыландыр кире халдып келгеш, Самбаның машинасын үзерге, чүгле дирс-дарс дээнин ол дыңнап четтигип, оңгарже аңдарлыч бадып бар чыдарын көргөн соонда, билинмейн барган.

Самба миннип келгеш, эмнелгеде бүткүр бодун гипстеп шарып каанын эскергеш, шарыглыг бажы-биле өрээлди эргий оожум шимченип көргөн, чүгле чааскаан. Чугаалажып, чүве айтырар дээрге, кым-даа чок болган. Ол дораан-на эргий бодап, оларның чаа машиназынга машина үскенин сактып келген. «Ооң түңнелинде ам бо хирургия палатазында чыдарым ол-дур. Кады чораан иштиг кадайымның салым-хуузу канчалган ирги? Дириг ирги бе? Азы мен ышкаш шарыышкында шарыдып алган чыдар ирги бе?» деп хөлзеп боданган.

Ынчан чыдырда, медсестра уруг кирип келгеш, ону кончуг кичээнгейлиг көргеш, наркозтан оттуп келгенин билген хевирлиг, дүргөн-не палатадан үнө халаан.

Элээн болганда ооң таныыры чаңгыс чер чурттуг даайы хирург Машпак-оол Мунзукович чедип келгеш, ооң чанында сандайга олуруп алгаш:

— Оттуп келдиң бе? Кандыг-дыр сен чээ, чээн оол — деп, арай бүзүрел чок, ханы бодалдыг көрүш-биле айтырган.

— Мээң иштиг кадайым кайда ирги? Каш хондум? — дээш-ле, элээн хөй айтырыгларны Самба улай-улай сала каапкан.

Хирург орган сандайындан тургаш, ооң шарыышкыннын көрүп, марляны кулак дужундан ажыда тырткаш:

— Оожургап, туттунуп көр. Мени кончуг кичээнгейлиг дынна. Машина башкарып чораан эзирик кижиниң кара хайының уржуундан халап болган-дыр, дунмам. Эр кижиги туттунар, эрик бустур — дээш, Машпак-оол Мунзукович өрөөл иштинге элээн үр ыңай-бээр боданып кылаштап турда, Самба ону эдертир көргөш:

— Чүнү чугаалаар дээш, чугаалап чадап турар улус силер, эмчи. Меңээ берге-дир. Силерден сөс манаары үрдүр — дээш, эмчиже багай кылдыр көөргө, хирург ооң көрүжүндөн карактарын дестирип:

— Ол авария багай чүүлдерге чедирген. Хайга улай халап болган. Черле туттун. Ынчаарга сээң иштиг кадайың ийи машинаның үскүлөшкенинден ол-ла черинге чок болган. Аалда аваң силерниң-биле болган орук айыыл-халавының дугайында дыңнаап-ла, девидеп, хөлзээниниң уржуу-биле бажынче хан чүгүргөн. Ону эмчиге эккеп турдала, кызыл-дустай берген. Туттун. Сен дириг арткан сен. Дириг кижиги бо чырык чер кырынга чурттаар ужурлуг. Ол дээш демисежир ужурлуг сен — деп чордала, Самба алгырып, ыглап-сыктап:

— Мен чүгө мында... дириг... Олар шупту... А, халак!.. Мени хей-ле чүгө камгалап алган силер. Мени хинчектевейн, дүргөн... — дээш, чүткүүрге, хирург күштүг холдары-биле ийи эктинден база бээрге, тыныштап чыткаш, моорап калган.

Та кайы хире үе эрткен чүве, Самба миннип келгөш көөргө, эмчилер ону долгандыр турганнар. Бодун туттунуп, элээн хандыр боданып, оожургай берген.

Бир хүн дүъш соонда ачазы халаң эзирик палатаже кирип келген. Самба шуут кайгап калган. Ол кажан-даа ачазын шак бо хире ижип алган эзирик чораанын көрбөөн. Ашак оглунуң чанынга кылаштап келгөш, ооң шарышкынның бажын чыттааш, орун кыдыынга аңаа чыпшыр олуруп алгаш:

— Кончуувусту көрөм, чүгле иелээ артып калдывыс. Та чүү деп кончуг хай-халап тавараан. Билбес мен. Канчаар-даа бодап кээримге, черле багай үүлгедиг кылбайн чордум — дээш, өрөөлгө чаңгыландыр долдур ыглай берген.

Самба ковайып олуруп алгаш, кадык солагай холу-биле ачазын бодунче чыпшыр тырткаш, ооң-биле деңге ыглапкан. Оларның ыы-сызындан даайы хирург Машнак-оол Мунзукович кире халып келгеш:

— Бо канчап бардыңар. Улуг эмнелге, албан черинге ыглажып-сыктажып турарга кайын боор, хоржок, оожурганар — деп, элээн шыңгыы чугааланырга, ам-на адапкылар ыглажырын соксадып алганнар.

Болган айыыл-халаптың уржуктарын сайгарып, моон соңгаар канчаар чурттаза чогуурун үжелээ аразында чугаалажып бергеннер.

Ачазы:

— Мал-маганны азырап, ада-иең эт-севин эдилеп каар сен ыйнаан, оглум — дээрге:

— Паа, ачай. Канчап бардың? Чүнү чугаалап орап кижиге сен. Өлүп каар кижиге дег. Хамык малың, эт-севич менээ чагып орап, элдепейлиг — дээрге, ашак оглунуң бажын оожум суйбааш, бодунче ооң хөрөөн чыпшыр куужактааш, ындыг ийин дээн хевирлиг оглундан карааның чажын чажыра чотпушаан, палатадан үнө берген. Адазы сөөлгү катап сөзүн берип, ыглап куужактанганын ынчан Самба билбээн.

— Бо ашактың хөктүүн, ыглаңайнып, куужактанып алган — деп, ооң соонче химириенип, холу-биле карааның чажын чодуп артып калган.

Самбага адазы ужуражыпкан чораандан бээр бир ай ажа берген. Ол аразында Самба элээн сегип, ийи колдуктааш даянгыштыг кылаштап чоруп турар апарган. Ооң ал-сагыжы аалда адазында. Дүрген-не үнгөш, кыштагда часкы мал оолдаашкынынга дузалажырын бодап кээрге, ооң тура-соруу көдүрлүр.

Эмчи даайы Машнак-оол Мунзукович палатаже кирип келгеш:

— Ам ачаң бажы хоя берген. Аал өдээнде арткан аът баглаажы дег куу адагаш бооп, кара чааскаан артып калдың — дээш, ишкиртинип ыглавышаан, ак халаттың карманындан бичии шил савада холуп каан спиртти стаканга орту хире куткаш:

— Че, чоп олур сен, иживит — деп, барык-ла хөректенип чугааланган.

— Эмчи, чүнү чугааладынар, билбедим? — деп, Самба стаканны тудуп алгаш айтырарга, оозу:

— Кулааң иштин кадыг кургуяк дуглай бергени ол бе? Азы кулааң дүлейлендир ыглап алган кижиге сен бе? Ачаң, аваң чок болган соондан тура-ла, ажыг-шүжүгге, муңгаралга алыскаш, арагалаар апарган. Аалга каш хонук бурунгаар ырактан төрелдери таакпылажып, арагалаан түңнелинде, арагага оптуккаш, кузуп чыткаш, калганнарның соонче чоруй барган-дыр.

— Таанда-ла, ол шын эвес боор. Силер меге дыңнадыг дыннап алгаш, мени мегелеп тур боор силер — дээш, Самба ачазын бодап кээрге-ле, карактарындан баткан чаштары, сааладыр бадып-ла, бадып-ла турган.

— Че, бол! Соксап көр. Чеже ыглаар сен. Ыглап чоруурга, черле эки чүүлдерге чедирбес. Туттун! Ам канчаптар бис. Кандыг хай силерниң аалыңар өдээн таварааны ол. Билбес мен. Сен улуг ашак-тыр сен, эки бодан. Чоп стаканны тудуп алгаш, ыглап олуруп бердиң. Дүргөн иживит. Эмчилер кирип келир. Сен, бертик-бежел кижиге, чүнү кылып шыдаар сен аан. Мен бодум булганып, кыла бердим. Аалда улус-биле телефон-биле харылзаштым. Согар малдарны аайлай берген. Моон чүгле аыш-чем, арагандары садып, суктунгаш, даарта даң бажында бадар бис, белеткен. Бо эмнелгениң машиназын чугаалажып алдым. Моон бадар чамдык төрелдерни, бажыңнарынга барып тургаш, чугааны кылып, белеткендирип каан мен. Ачаңны эки ажаап, орнукшуткаш, орай дүне дедир чоктап кээр бис — дээрге, ам-на Самба бүзүрөп, даайының кудуп берген дашказын ижиңкеш оарга, ооң иштин куду изиңнедир бадып кээрге, сыртыкче ийленип, бажын салгаш, оожум ыглай берген.

— Ынча дыка ыглап турба. Че, бээр дыңна. Сени аалга арттырып каап шыдавас мен. Сээң кемдээшкинниң аар. Эки эмнээр ужурлуг. Мээң бодап турарым-биле соңгаартан улуг хирург, эртемден эмчи эжимни чалааш, улуг кезишкин эрттирген соонда, оон кончуг хамааржыр. Сээң

бодундан сагыш-сеткил талазы-биле белеткелин чугула херек. Бо палатага алды-чеди айларның дургузунда эмнедип, чыдып кээр чадавас сен. Чоп чыдыр сен, бээр олур.

Оозу ковайып кээп, олуруп аарга:

— Ам бирээден иживит. Ооң соонда удуп дыштан — дээш, спиртти ижирткеш, боду бирээни кудуп алгаш, чык кылдыр пактапкаш, элээн каш катап тыныпкаш, палатадан үнгеш, медсестрага чээнин көрүп турарын чагааш, чана берген.

Даартазында Машпак-оол Мунзукович чедин келгеш медсестрадан:

— Бо киживис кандыг хонду, дуңмай? — деп айтырган.

— Чыткан олчаан, ыглап-ыглап, удуп кагды. Дүне баргаш, эде чыттырып, шуглап кагдым. Мынчага чедир одунмаан — деп, ол харыылаарга:

— Ой, дадайым, ам база хай болган боор ыйнаан — деп девиден, палатаже кирерге, медсестра:

— Ам чаа көрүп, хынап каан кижин мен — деп, ооң соондан кылаштап чеде берген.

Самба сырбаш кыннып көрүп кээрге, ооң чанында хирург даайы турган.

— Че, чоруулу, чээн.

— Девин чаа-ла иелээ ордувус чоп — деп, Самба чугаалаарга:

— Сен хөй наркоз алган болгаш, дораан эзирип калдың. Хондур удаан кижин-дир сен. Ол экин-дир. Орук чоруур кижиге дыш херек. Че, тур. Бо хевин эккелдим, медсестра сеңээ дузалажыр — дээш, палатадан үнө берген.

Кыштаг чоогунда хөөрде авазының, кадайының болгаш каш төлүнүң чанынга ачазын экин ажаап, орнукушудуп кааш, аалда мал-маганын даай-авазынга чагааш, Самба келген төрөлдери-биле кады дүне Кызылга халдып чоктап келген.

Самба даайының ачы-хавыязы-биле каш-каш айлар дургузунда кончуг нарын кезишкенин эртип, күштүг эмнерин дузазы-биле бут кырынга туруп, даянгыштыг

кылаштай бээр кылдыр сегип келген. Хостуг үелеринде солуннарны болгаш номнарны мага хандыр номчуп, харындаа шүлүктөр шенеп бижээн. Ооң бодунуң эң-не ынак шүлүү.

Сарыг хүннүң адаанда
Саймааралдыг бодал-биле
Сени чоктап, сактыр дээш,
Сеткилимден ыглап чор мен.
О, күжүр-ле эжим, сени дээш,
О, бадырып каап чору-ла мен.

Караам чажының дамдылары
Кылаңайнып батпышаан,
Кударалдың ызы-биле
Куттулбушаан, кончуун аа.
О, муңгаралым суггур чажы,
О, мондүцейнип бадып туру.

Карак чажы, оожургап көр,
Кижигезин кээргевес сен.
Ишти-баарым караңгылап,
Ийлеп, саргып аарып чору.
О, карак суу бадып-ла тур
О, агып төнмөс карак чажы.

Чаагым куду салдаан
Чаштарымның агымнарын
Ону черле соксадыптар
Оо, бурган Дарый чогу ол бе?
О, чаашкын, соксап көрөм.
О, чүрээм, оожургап көр.

Бо шүлүктү номчаан санында-ла карааның чажы борбак-борбак кылдыр бадып турган.

Эмнелгеден үнгөш, даайының сүмези-биле, аалда даай-авазыңга каш саар инектерни, ошкү-хойларны, мунар аътты арттыргаш, арткан бүгү малдарны шуптузун садып-

кан. Кызылга келгеш, черде бажың садып алгаш, акназының артыын ажаалда банкызынга шыгжаткан, эртеминич аайы-биле ажылдай берген.

Чылдар шуужуп, караңайнып эртин-ле турган. Самба ол хевээр кара чааскаан ажылдап, чурттап чораан. Эн-оорү, дөргүл-төрелдери мында кадай кыс бар, дүгдө кадай-кыс бар деп эккеп, аңаа көргүзүп-даа, таварыштырып-даа турганнар. Ынчалза-даа оларның чаңгызы-даа Самбаның сеткилинге кирбээн.

Бир-ле катап курортка кадыкшылының аайы-биле дынтанып чорааш, Хемчик чурттуг чараш Чойганмаага дужуп, аңаа ужуражы берген. Та чүгө-ле ийик, Чедер холге Чойганмаага таварышкан соонда-ла, ооң сеткилинге чараш кыс тааржып, чоок, эң-не эргим кылдыр ынакшый берген. Соолгү каш чылдарда болганчок-ла болчажып алгаш, Самбаның бажыңыга, азы Чойганмааның угбазы сугга хондур хоорежир апарган. Чойганмаа ог-бүлелиг, ажы-толчок. Ынчалза-даа ашаа бай-шыырак улустуң оглу болган, кара туразында чаңнап чоруурунун дугайында кан-даа катап дыңнаан. Самба Чойганмааның чараш, бай ог-бүлезиниң аразынче киржиң, ат-сывын үндүреринден сестип чораан. Чүгө дээрге олар аңгы амыдыралдыг чурттап, ажылдап чоруур хамаатылар болгай деп, кезээде хөй-ле айтырыгларны бодунун мурнунга салып турган.

Чойганмаа соолгү үелерде шуут Кызылга халдын чоктап келгеш, кара туразында чаңнап, ону базынган дег, чүглө үе-шак эрттирип, кыяңайнып чоруурунга ол кезээде таарзынмайн, энчоксунун чораан. Ам-на Чойганмааның хамык үүлгедиглери чыгып-чыгып, ашааның кулаанга дыңналып чедерге, аңаа хол чедип, эттеп-сокканы ол-дур деп Самба боданып орган.

Самба курортка эмнелгезин дооскап, Кызылга чанып келгеш, Чаа чылдың узун хонуктарлыг байырлал хүннеринде Чойганмааның чедип кээрин бажыңыга манап орган. Оозу сураг. Бир кежээ киоскиден аш-чем садып алгаш,

дедир чанып орда, үш аныяк эзирик оолдар ооң сумказын былаап, эттеп-соп эгелээннер. Ол сумказын октапкаш, оолдардан дезип, девидээн аайы-биле улуг машина оруунче үнө халыырга, “иномарка” үзерге, орук кыдыынче чаштай берген. Аскындан, думчуундан, кулаандан хан төктүп эгелээнин эскерип чыткаш, билинмейн барган.

Самба миннип кээрге, кезер эмнелгениң салбырынын палатазында чыткан. Холдары-биле мага-бодун оожум суйбааш, буттарын шимчедирге, бир буду белден куду чогуун билип кааш, «Кончуумну, кээргенчиг чаңгыс бодумну» деп бодаптарга, карактарынын чаштары ала-чайгаар-ла бадып келген. Самба арай боорда оожургап алгаш, «Канчаар амыдыраар кижиге боор мен. Кара чааскаан» деп элээн хөйүнү эргий бодап чыткан.

Хонуктар, айлар шуужуп эртип турган. Бир-ле кезе беш шак ажып турда, ооң хүндүлөп, манап чораан ынакшылы Чойганмаа, хол барбазы тудуп алган, Самбаның палатазынга бо кирип келген. Ол шуут кайгап, бир буду чок инвалид кижини ээ көрүп, аалдап келгенинге иштинде өөрүп, чыткан боду орун кыдыынче ковайып алырга, ооң чанынга Чойганмаа кожа олуруп алган. Амыдыралында болуп турган ужураалдарны ам-на эргий сайгарып, шаанга киир чугаалажып, бир чамдык таварылгаларда болган чүүлдерге каттыржып, бирде ыглажып каап органнар. Чоорту Чойганмаа Самбаны суйбап, ошкап эгелээрге, чүнү-даа канчаптар аайын тышпайн, ону багай боду куужактап, ал-боду суларай берген. Өңнүктөр чаа амыдыралды эгелээрин, чуртталганы кады чурттап эртерин дугуржуп алганнар.

Чойганмаа чоруй баарга, Самба ооң соонче: «Мен ышкаш аскак-бүскек кижиге туттунар эки эш черле херек. Кижиге хөөкүй назылап кырыыр апаар. Моон халбактанмас болзумза, хоржок. Бо аныяк кыс мени октапкаш барза, кончуг-дур аа. Эки, чараш бодап-сеткил-биле черле ажырбас, бир будум сөөртүп алгаш, кадык холдарымны шимчедип, ажылдап чорааш, чурттай бээр боор мен» деп, улуг идегел-биле боданып орган.

Элээн каш хонганда эмчиден Чойганмаа Самбаны үндүрүп аппарган. Самба бажыңыңга чанып келгенинге өөрүп, даштын огородун барып көргөн. Бажың ээлеп турган чээни оолдуң кежээзин иштинде мактап, часкы хүн караанга эргеленип, ооң чанынга турган Чойганмаадан кужактаныптар дээш, даянгыыжын ышкынып, черже аңдарлып бадып чыдырда, ону Чойганмаа кашпагайы-биле тудуп алган. «Меңээ херек-тир сен, Чойганмаа. Сен мээң даянгыыжым-дыр сен»-- деп иштинде чугааланган.

ШҮЛҮКТЕР

Сайлыкмаа КОМБУ

Чинчи дизиң, чинчи шуудуп,
Чимирилген сеткилимни домнап ор мен.

Ажык шөлде, кедээр шатта
Аш куу кокай айже улуп, каңзып олур.

Ырак даглар, херии сыннар
Ындын ыыттан чокуп, сүртеп, ыржым барган.

Азыг диштен, улуушкундан
Аймаан ай дуу булуттарже сыңнып бар чор.

Ооң сөөлгү шырайындан
Оңган күзел дамдылары саарлып батты.

Четкер самнаан караңгыда
Сени адап, сени кый деп каңзып ор мен.

Четкер аргаан кара дүмбей
Сени менден хунаап алган, көргүспес-тир.

Четкер четкен хүннер, чылдар
Сени менден, мени сенден ырадып чор.

Октаргай сен,
Оруун аскан чорумал мен.

Делегей сен,
Терең, түрлүг далай-дыр мен.

Чырык хүн сен,
Чыннып таалаан чиирбей-дир сен.

Дүмбей дүн сен,
Дүвүрел чок маажым ай мен.

Кайда-даа сен,
Кады, кожа база-ла мен.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ

КАРАКТАР

1. Назын караа

Эзер дергизинден туттунуптар
Эр апарган оолак назынымда
Угбамның өөнүң ээзи күжүр
Улуг честем чорта берген.

Ажаап турда, ынчан коорүмге,
Аргажок «кырган» ашак чүве...
Үе-шаг эрткенде, дыңнаарымга,
Үжен хар ажып чораан болчук...

Орук-чирик орта көрбес тенээмде,
Ойтулааш үезинде кадай-кыстар
Ашак-оолдар-биле кыяңнажырга,
Адыыргап, шоодуп чоржук мен.

Кижиги ортузу четкеш-даа, кырывас
«Киштеп» турар үе» деп чүвени,

Ашак-оол назыны четкештиң,
Ам-на харын, угаап билчик мен.

«Алдан хар четсе-ле, чурттааш чоор,
«Ажыт киргей...» деп тенип чорааш,
Чеден хар ажыр баскан ашактын
Сергээ кончуг, тоовас-даа чүве-дир.

Хүрең-кызыл шырайлыглар көөрге-ле,
Хүнүм манап, хүүрээмни даянганзыг...
«Ажырба-ас — назын караа ындыг» дээш,
Алдырар-даа хире чок мен, чажыттарым.

2. Мага-боттуң караа

«Карактарым дуран-биле дөмей» деп,
Хайлыг, хей-ле хөөреп чораан болдум бе...
Көргенинден чүнү илип алыры —
Көңгүс өске, ону угаап билдим бе...

Карак четпес талыгырда баглаашты
Карактарым, дээлдиген дег, көрзе-даа,
Эрги өдөк чүнү сөглөп чыдарын
Эргий бодап билбес чораан болдум бе...

Мангыр угаан баштаваанда, дуран дег,
Мага-бодум караа согур чораан бе...
Билгенимни, көргенимни бузуруп,
Билбээчеңнеп эртип чораан болдум бе...

Көргенде-даа, көрбээчеңнеп эртип каар
Хөй-ле, хөй-ле карактарга душтум бе...
«Көжегелиг» карактарны шаңнап каар
Хөреңгилиг болур дээрзин билдим бе...

Хөйнүң-чоннуң караа чүден көскү дээш,
Көгүткеннер куспаандыва кирдим бе...
Кады чорааш, чишке каапкан эштерим
Карактары мени чектеп туру бе...

Сактырга-ла, кижн караа көскү бол,
Чамбы-дипти эргий көрүп ораp бол,
Сагыш-сеткил карактары «хаптыгда»
Чаа төрөөн эннктен-даа дора-дыр.

3.Сеткил караа

Черни, Дээрни дескиндир бодап чоруур
Сеткил караа мага-боттан адырылгап,
Буян-кежик бодарадыр Дываажанга,
Букшуураанда, Эрлинге-даа четкеш келнр.

Сеткил караа кандыг болдур, кижн караа
Чедн чүзүн: доңгун, мерген — кандыг-даа боор.
Ханы сугзуг, ера баштаан кнжилернн
«Караа хаптыг, кулаа кумнуг» днжнр ийнк.

«Чаа-Хөлдүн айдыңн» деп чараш ырнн
Чаяап берген композитор Базыр-оолдун
Карактары көрбес-даа бол, сеткиленден
Кайгамчыктыг айдың дүннү «көрүп» чораан.

«Арат-чонум карактап-ла чору мен» дээр,
Адыыргаандан сыны ээлбес дүжүметтнң,
Көстүк чок бол, карактары тулупталгап,
Көңгүс «согур» апарган-даа болур-ла-дыр.

Мерген кнжн сеткиленнң шевер караа
Мелегейнн угаанныгдан ылгап чоруур.
Кажар, оптуг, буянннннн өттүр көрүп,
Карактарын, ажык ном дег, номчуп орап.

Сактырга-ла, холга кнрбес, хуулгаазын —
Сагыш-сеткил караа база мага-боттуг.
Черннң, Дээрннң аразында улчуп чоруур
Сеткил караа — ишти-хөңнүнң чажыды-дыр.

4. Үе караа

Үе караа үзе кайгап,
Үттеп-сургап — кичээндирип:
«Частырыыңар утпаңар!» деп
Чагыырга-даа, хоржок-тур бис.

«Чаңгыс баскан дырбаажыңар
Шавылаарга— кезеңер!» деп
Чагып чадаан Үе Караа,
Шаа төнгөш, ыттавас-тыр.

Аңган шагның алдагдалын
Амгы шагның караа-биле
Шоодун, чектеп— шииткилээр,
Шолуувус-даа кончуг-ла-дыр.

Өгбелерниң бир-ле шагда
Өктередип, алгап чораан
Дириг “бурган” кижилери
Дииреңнер-даа болур-ла-дыр.

Хүнүнде-ле чүдүүрүвүс
Күчүтөннер кедизинде,
Салгал, Үе караа-биле,
«Шалдаң хааннар» болур магат...

Келдередир, буруудадыр
Кээргел чок шииткекчи —
Үе-шагның чидиг Караа
Үзе кайгап алган турар.

ШУУРУУНГА ЙӨРЭЭЛ

Сайлыг черден үнүп турган теректен
Чазап кылган шууруунум салымы
Актыг черге «контр» дээш боолаткан
Араттарның үүлө-чолун дөзээнзиг...

Арагага демисел-даа эгелээр —
Анакайың, шууруун-на буруудаар.
Ларжы, быштак — ак чем чаяар ыдыывыс
Аглаткаштың, «контр» дег болу бээр.

Суму баштаан тергиилекчи даргалар
Сураа үнүп келирге-ле, араттар
Ажыт черге шууруунун бузуруп,
Алдырбайн, туттурбайн чордулар.

Холга кирген шуурууннуң салымы
«Контрлааш» келбейн барган өгбем дег.
Буза тепсээп, өртедипкен хүлүнден
Бурулаан ыш ыглап-сыктап чытканзыг...

«Комсомолчу даалга» дээш күткүүрге,
Хойтпаан төпкөш, өжээн хараан ашактын
Кара холу өршээл бербээн чалыы эр
Хайыралыг назынындан чарылды.

Ужур билир көдээ Совет даргазы:
«Улуг саваа дээп болбас, хоржок!» дээш,
Айтышкындан эрткен дээштин, доңгудуп,
Ажылындан хоогледип, кыстырды.

«Ажыт-чажыт— дуюкаалап тигиңер,
Ажырбас» дээш, шиме донун четтирер,
Өгбө чоннуң улуг эдин хүндүлээр
Өрү баштыг даргалар-даа турдулар.

Ажыл-үүле бүдүргөн бооп, чагдынып,
Араттарның сүдүн, хойтпаан төктүрүп,
Хой-ле шууруун узуткаанын илеткээр
Көңгүл бантыг мугулайлар чордулар.

Сыскындылар бастырга-даа, алыспаан,
Чылапчазын кедивиткен шууруунум
Итнек чыдын кужур хандыр тынгылап,
Идер-чалыы маадыр дег, олурзун.

Бөдүүн терек доорбажындан үңгүп каан,
Монгун, алдын каасталга чок эдивис,
Ада-өгбө ыдыктап каан шууруунну
Алгап-мактап, тураскаалдан кылыңар!

2010, декабрь. Шагаан-Арыг.

Михаил ДОРЖУ,
Иштии-Хем.

АВАМ СЕҢЭЭ

Өртемчейге чаяаттынып төрүттүнгөш,
Өөрүшкү-муңгаралды көрүп келдим.
Өпей ырын ыдып берген авам үнү
Өйлөп-өйлөп кулаам орта дыңналып кээр.

Орай дүннүң ортузунда оттуп келгөш,
Оглун-кызын ончалаан дег эргий базар.
Орлан-эрес авам ышкаш ындыг киж
Октаргайдан тывылбазын билип чор мен.

Айлар-чылдар арлып-шуужуп эртсе-эртсе,
Ак-ла баштыг ашак киж болу бердим.
Аравыста авам хөөкүй чок-даа болза,
Амдыгаа дээр сактып чор мен, чоктап чор мен.

Эргеледип өстүрүп каан авам сеңээ
Эгиттинмес өрелиимни миннип чор мен.
Чечек шыпкан оймак черде чевээң орта
Чеде бергөш, мөгейип каайн, өршээ, авай!

САГЫЖЫМДАН ҮНМЕС БОЛДУҢ

Уруг сени шуут-ла билбес болурумгай,
Угаанымдан, сагыжымдан үнмес болдуң.
Уярадыр көрүп келир карактарың
Уян чүрээм хилинчектеп туруп берди.

Көктүг-шыктыг Иштии-Хемниң кызы болгаш,
Хонү сыныгы, эрес-кежээ ажилгыр сен.

Хөглүг-баштак шырай-арның көрбейн баргаш,
Хөрек-чүрээм чайгаар ыстап аарый бээр-дир.

Чамбы-дипке сээң-биле чурттавас деп
Чаяап кааны — салымымның ялазы боор.
Чаражым сээң чажың суйбап чассытпааным
Сагыжымдан үнместээнин билбес боор сен.

Аваң күжүр төрүп кааны шырай-арның
Аяс дээр дег кезээ шагда чараш чорзун.
Авыралдыг бурган башкы чалыы сеңээ
Аас-кежиин ала-чайгаар сөңнээр болзун.

ИШТИИ-ХЕМИМ

Туман-булут хөлөгелей бүргөп келгеш,
Тулдур чаапкаш, челээштелип, аязы бээр.
Дуруяа куштар ужуп келгеш турлагзыннар,
Тулган чараш чурумалдыг Иштии-Хемим.

Алдыы, үстүү тайга-сынның байлак кежи:
Артыш-шаанак, киш-кулаа, көк-кадын
Арбын чонга чедер шаанче хайырлап бээр,
Ажыын көрүп дорукканым Иштии-Хемим.

Эриин дургаар чаптып үнген чойган-пөжү
Эргеленчип чассыткан дег чайгангылаар,
Эриг баарлыг холу чемзиг авам ышкаш
Эрикпезим, бойдус чаяан Иштии-Хемим.

Чаяаттыннып, чырык көрүп бодарааным
Салым-чолум, сүлде-сүзүүм ыдык бедии
Ада-өгбөм угу үстүп читпезин дээш,
Арты-сынга чажыым чажар Иштии-Хемим!

ЫРЛЫГ-ХӨГЛҮГ...

Ында-хаая сеткил-хөцнүм куюмналып,
Ындынналдыр-сырынналдыр ыглаксаам кээр.
Чүгле чаңгыс чүрээм мени оожумнадып,
Чүгө-ле ийик «соксап көр» деп чагыра бээр.

Чонүк бодум ыглап орган херээм чүү деп,
Чогел тондур муңгарааным ажыы-даа чок,
Чежемейниң кыраан-даа бол, ыглаар хире,
Сеткил дойлуу, кударааным херээ чүү деп?

Өртемчейге кижиге болун чурттап чорааш,
Өөрүнкүнү, муңгаралды хөйнү көрдүм.
Черле эргий бодангылап ораарымга,
Сеткил-хөцнүн хомудаткан кижим чок-тур.

Бурган башкы чаяап берген назынымда
Бурганнай бээр хүнүмнү ол айтып кагбаан,
Ынчанганда чырык черге дириг чорааш,
Ырлыг-хөглүг чоруксаарым ужуру ол.

САРЫГ БҮРҮ ДҮШСЕ ДҮШСҮН

Сарыг бүрү дүшсө дүшсүн,
Саарлып бадын, тоглап турзун,
Сагыжымга аар чүэк болун,
Чаарарып артып калган
Чалыы үсөм «кемдээнкини»
Салгын-хатка арлы берзин!

Күскү бүрү дүшсө дүшсүн,
Хүлүредир агып турзун.
Хүлүмзүрзэн арным муцгаа,
Күжүр ботка хинчек болбайн,
Күскү ойде кууарган,
Хүрөң арным шырай кирзин!

Сарыг бүрү — күскү бүрү
Саарлып бадып турар-ла ыйнаан.
Шак бо ойде — күскү өйде
Чалыы чүрээм «балыглап» каан
Чараш кыстар — үем-чергем
Сагыжымны хөлзетпезин.

Асфальтының чарлы берген тиглеринден
Азарганчыг теректер бо үнүп келген,
Амыдырал-чуртталга дээш, хөөкүйлер
Аяс хүнче, октаргайже көрүп орлар.

Эртип чыда ону көргөш, тура дүшкөш,
Эрээн-шокар бодалдарга алзывыткаш,
Аай-дедир шуушкан чонче эргий көрүп,
Аажок чараш өзүмнерни чаптап тур мен.

Өртемчейге чаяаттынып көстүп келгөш,
Өөрү көрүп, чуртталга дээш чүткүп орар.
Амылыг-ла бойдуска мээң ынакшылым
Ала-чайгаар киткеп келген, таалап тур мен.

ДӨРГҮНҮМГЕ ЫНАКШЫЛЫМ

Тоогүден ада-ием ыдык чурту
Доргүн-Аксы, Даштыг-Тейлер, Боомнуң даа,
Дортең, бежен чылдарда маа келбейн чораан
Төрээн оглуң бөгүн мында эргип келдим.

Чайның башкы айы чүгле үнүп келген,
Сарыг чечек черниң кырын каастай берген,
Эткен хектиң өткүт үнү чаңгыланган
Эргим черим — Төрээн чуртум, магалыын аа!

Арыг-чаагай агаарындан таалал ап,
Амырааным мага ханып, сеткил дойлуп,
Аржаан болган кара-сууңну пактагылап,
Арны-бажым шаптай каапкан, сергей бердим.

Чаа-Хол хем шимээн-даангыг ырлап чыдыр,
Чаш-Талдың алаактары чингир ногаан,
Чоон-чоон дыттар колдаан Дыттыг-Арыг
Чоргаар көрүп, мени чиктиг кайгаан туру...

Аргалыктыг сыннары-даа менче көрүп,
Аржай бууруул бажымны-даа кочулаксаар.
Адам-ием өөнүң орну — сомазы бо,
Аъттар баглаар баглаажы-ла ушпаан туру.

Хаттан, сооктан каш малды кадагалаар
Кажаа-хүрээ маңаа турган — өдээ бо-дур,
Одарларже малдар сүрүп үнөр кокпам
Ора-сома изи безин көзүлбейн-дир.

Назы-харым дөгүй берген — чеден ашкан,
Найтаан бууруул ирей бодум аныаксып,
Дөргүнүмнүң ногаан шыгын дөжек кылгаш,
Дөгеленип чыдарымга, экизин аа!

Өскөн-төрээн чурту ышкаш эргим чүве
Өртемчейде каяа турар, бүзүрээр мен.
Төрээн черим, ыдык чуртум, чылыг уям,
Дөргүнүмгө ынакшылым кызыгаар чок.

Николай ТАНЗЫН

ХЕМЧИГЕЖИМ

Бажыңымның баары черде
Бадып чыдар кара-суг бар,
Кончуг кыжын соокта безин,
Коңгурткайндыр агып чыдар.

Шуралчактыг кара-сугнун
Шулураажын дыңнап өстүм.
Коңгулдуурлар дагжаан ышкаш,
Солун ырлыг эргим хемим.

Амыдырал чаяалгазы
Аас-кежиин сенден алдым.
Чолдуң бедик мөңгө ырын
Чоргаар ырла, хемчигежим!

ХАЙЫРАЛЫГ ТӨЛҮҢ-ДҮР МЕН

Кызыл-хүрең шырай-арны хүнче чайнаан,
Хүлүмзүрээн эриг баарлыг чонум чорда,
Сагыш-сеткил сүлде-сүзүүн бедик туткан,
Күдүк баскан, омак-чоргаар оглуң-дур мен.

Ыдыкшылдыг тандым-биле тыным тудуш,
Ыдыын туткан Долаан бурган хайыразын,
Доскут сеткил бодавайн, айызын ап,
Тос чүкче тейлеп чоруур оглуң-дур мен.

Курбустудан челээш тырткан оранымның
Хуулгаазын күчү-күжүн ыдыкшыткан,
Кайгамчыктыг төрээн черим кежиин актаан
Хайыралыг төлүң-дүр мен, Ие-черим.

КҮС

Күс! Күзүнгү дег овуруңну магададым,
Күскү шынаа сеткилимни сергедиң тур.
Чүгле харын дуруяалар хунук үнү
Чүрээмге дээп, соолаңнаар, чүзү ол чоор?

Чеже часты, чеже күстү үдеведим,
Олбук ышкаш шынаа-шыкты эргиведим.
Черим-чуртум чараш-каазын чаптап сиилбиң,
Оранымга мөгейип-ле чоруур-дур мен.

Кыштың башкы демдектери сыннар баштап,
Хыраа-хар бооп шынааларже кирип кел чор.
Ие черим, чаяттыңган овуруңну шүлүктерге
Есенин дег чуруп, каастап чорза дээр мен.

МАНААШКЫН

Аравыста болчаавыс-даа удаажыраан,
Арын-шырай, хевир-дүрзүң бүлүртүңнээн,
Ынчалза-даа амдыгаа дээр сагынмышаан,
Ынаам сеңээ бүзүрелим камнап чор мен.

Сеткил харын куюмпалып ыставышаан,
Сени чоктап, үргүлчү-ле манагзынган.
Дүмбей, дунук, ыржым-шыпшың караңгыда
Дүннүң кужу ында-хаая хунук эдер.

Сылдыс, шолбан көстүн-чидер эртен-кежээ,
Сырын-хаттыг, харлыг, чаъстыг хүннерде-даа
Казанчадан талыгырже шойлү берген оруктува
Кайган алган, үнүм читкен турар-дыр мен.

Сактырымга, ырак черде мени сактып,
Чайык өттүр чоруп орган ышкаш дег сен.
Сагыжымга мегелеткен бодалымдан
Чааскаанзыргай аажок куюм муңгараар мен.

Ыдыктыгдан артык ыдык сүзүглелим
Ынакшылым күштүг дээрзин билип чор мен.

ДУНДА КАРАМ

Часкы хүннүң херелдери шонуп кээрге,
Сагып-сеткил оорүшкүзү ойнап турда,
Мээс черни каастай үнгөн шончалайны
Белек кылдыр сеңээ сунуп четкен болза.

Матнадактың хоглүг үнү эде бээрге,
Мага хандыр сарыым-биле дыңназымза,
Магаданчыг чайның бир-ле кежээзинде
Мажалыкка болчашканштың, хоорешсимзе.

Алдын айның херелдери мөңгүнелип,
Авыралдыг черивисче саарлыи турда,
Думаалайын ажыдышкаш, каттыраңнаан
Дунда карам силиг арнын көрүп алза.

Олег МИЖИТ-ООЛ

ЫДЫП БЕРЕЙН

Кыжыраң соок кышкы кежээ
Кырган-ачам ыткан тоолун
Уйгу-дүштүң аразында
Узун дүне дыңнап өстүм.

Эзир куш дег чүгүрүктөр,
Экер-эрес маадырлар
Чүрээмейде сактыышкынның
Чулазы бооп чырып чору.

Кырган-ачам төнмээн тоолун
Кышкы узун дүнелерде
Уругларым, оолдарымга
Уламчызын ыдып берейн.

АЪТТЫГ АРАТ

Тайга-таңды бажын шуглаан сырый булут
Тайлып эстип чидер хире эвесте-ле,
Аткан даңның хээленген хаяазында
Ажык черде аъттыг арат халдып чору.

Кайнаар баарын, тура-соруун, чедер черин
Казыргылаан аъттың чоруу херечилээн.
Үнген хүннүң херелинче уткуй каккан,
Үүлө-херек бүдүржүр дээн аъттыг арат.

ТЫВЫЗЫК

Кыдыым-биле эрте чоруй,
Кыяң-ылчың көрүш-биле,
Тывар бе деп бодаан ышкаш,
Тывызыыңны сала кааптың.

Баарыңда тывызыыңның
Баажызы кайда дээрзин,
Домак кожуп тоолдавайн,
Догааштырыын дораан тывайн.

Ажыл-ижим бүдер боорга,
Арын-нүүрүм арыг боорга,
Кыптып келген ынакшылың
Тывызыктап ыткан-дыр сен.

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ОРУУНГА

Чуртталганың дүмбейинге
Чула кыпсып, аспайн чордум.
Чуртталганың кааламазынга
Чуузалыг халдып чордум.

Чуртталганың чуксуг чулуун
Сускун кылдыр ижип чордум.
Чуртталганың девижинге
Суглук чокка чаңнап чордум.

Чуртталганың кыржаң соогун
Шуглак кылдыр эштип чордум.
Чуртталганың ышкам изиин
Чучак кылдыр кедип чордум.

Чуртталганың хирлиг богун,
Шүүреп, дырап, аштап чордум.
Чуртталганың чуттуг багың,
Шүгүмчүлөп эдип чордум.

Чуртталганың хемиртизин
Чуура дайнап база чор мен.
Чуртталганың чараш-каазын
Чуруп, бижип сиилбип чор мен.

ЭСКЕРИГЛЕР

— Дөртөн харны чурттап келгеш, торулбадым,
Дөгerezин чүктөп эртип, шыдаштым — деп,
Хөнөктөн шай аяк долдур аартап ижип,
Хөөрөп каап, хөрөөң суйбап, дерин чоттуң.

— Алдан харны оранчокта ашкан-даа бол,
Амыдырал-чуртталганың аарын-чиигин
Ам-даа арай билбейн чор мен, оглум — дигеш,
Ачаң ашак өскээр көрнүр ужуру чүл?

Хөөрежип хөглээн чонга таварышкаш,
Хөлбеңнедир куткаш сунган араганы,
Аксым дегзип, амзап кааштың, дедир сунмайың
Ажырыпкаш, ам кээп миннип канчаарым ол?

Чүү дээш, кым дээш дашкаларны көдүргенин,
Чүгө-ле ийик, соңуургавас кончуумну аар.
Аяк дүүңгө кара сагыш артырбас дээн
Арыг кылаң, аккыр сүт дег сеткилим бе?

Доржу КАЗЫЛГАН

Сарыг бүрү тоглап баткаш,
Хөртүк-биле шугладыпкан.
Хамык бойдус дирлип турда,
Сарыг бүрү катап үнмес.

Бузундулар чыып ойнап,
Чыгып алгаш сайзанақтаар

Чашкы үем сактып кээрге,
Дыштыг болгаш өлчейлиг-дир.

Бичии чораан үелерни
Бодап, сактып бижизимзе,
Бүдүн ном-даа, тоожу-даа
Бодараза хөңнү-ле боор.

Чааскаан оргаш чалгаараанда,
Чуруктарым тудуп аар мен,
Чаңгыс класска өзүп келген
Чажыттарым костүп кээрлер.

Шак ол ойде сактышыкыннар
Шагжаң хорээм иштин өйүп,
Дүвүлендир хадын келген,
Дүвүредип холзеди бээр.

Тоглап баткан бүрүлөр дег
Эрткен үем эглин келбес.
Эвээш-даа бол, эрткен үем
Энерелдиг чүрээм утпас.

Боттарынга домейлешкек дүннер, хүннер,
Сүрүшкен дег, караңайнып эртип-ле тур.
Багай бодум шаам-биле шырбайып-ла,
Салым-хуумну шуудадып чоруур-дур мен.

Кады кырыыр ынак эжим чанымда,
Чаптанчыгбай уругларым бар-ла-дыр.
Чүрексейге ынчалза-даа кажан-даа,
Хензиг-даа бол, оожургал турбас-тыр.

Бодалдарым, чажыттарым кезээде
Бодум шыгжап хинчектенип чору мен.
Чамдыкта мен шыдавайн ыглапкан,
Чүгээртенип, улуг тынып келир мен.

Хүн-даа эртип, дүн-даа дүжер —
Дүвүренчиг дүштер үглээр.
Дыш-даа чокка андаштанып,
Карак шиммейн чыдар-дыр мен.

Хары кижээ сеткил соглээр эпчок болгай,
Чоок кижиг сагыш аарып туруп бергей.
Халааданчыын, канчаар мен ам?
Чымчак сыртык база катап өңнүүм боор бе?

Хөңнүм чогул! Чүгө деп сен айтырар сен,
Холум сунуп, чугаалажып шыдавас мен.
Хөй-ле чылдар дургузунда шаам-биле
Хөңнүм дээрже ужуктуруп шаг-ла болдум.

Хөглүг каткы, чыылганның дүлгээзини
Хондур сени хооксүдүп бөөлдей бээр.
Хүндүс кылыр ажыл сеңээ чүтк болуп,
Хөөкүй сени кээргевейн, албадап кээр.

Хүннер эртип, хөглүг каткы
Хүнден хүнче узамдыгып эзиннелди.
Хондур манаан ажы-төл-даа, ажыл иш-даа
Хөрек чок бооп, ырап-тайлып бар-ла чытты.

Хүннү, шакты чылдар, айлар солуй берген,
Хамчык аарыг, хилинчекти чүктеп көрдүң.
Хөрек-чүрек сыңышпастаан саймааралдан
Хилээн сени ырадыптар күш чок болду.

...Хоорайга бир-ле кижиг кыйгырарга,
Хая көрдүм, эзириинге тура албас.
Хеви-биле арны өңнөш кадай кижиг —
Хаа дадай, чараш эргим эжим бо бе!?

Чогаалчылар шүлүктөрүн колдуунда-ла
Өөрүшкүзүн илередип бижээн боор-дур.

Чүге-ле ийик, шүлүктөрнү, муңгараанда,
Өөр кас дег алгым-биле чогаадыр мен.

Өөрээнде, сагыжымга чүү-даа кирбес,
Өрү дээрже бодалдарым ужугуптар.
Муңгараанда, бажым долдур одуруглар
«Мени бижи» диген ышкаш дывыржып кээр.

Хүндүс база шүлүк черле биживээн мен,
Хөй-ле ажыл, ында-мында шимээн-не хөй.
Кежээлерде бижириңге, сагыш амыр,
Кым-даа сеңээ шаптык кадып, шимээргевес.

Муңгашталдыр бүргөп алган,
Чаар дээштиң, чаап чадаан кудай көргөш,
Муңчулганым дам-на барып,
Чүрекейим саргып келди.

Харны кырлап, аргадыва кирип келдим,
Хыраа шыпкан шаараш арга кууарды.
Чайгы өйде хөөрөп, шурап агып чыдар
Чалгытлар-даа шагда удаан, шыпшың болду.

Ында-хаая чыжырт кынныр куштар үнү
Харлыг кыжын доңдувус-ла дээнзиг-даа.
Ыржым өттүр ырлап үнөр шаам бар болза,
Хаяларга чаңгыландыр Дээр деткиир.

Чалгааранчыг, узун, төнмөс дүнелерде
Чаңгыс сени бодап, сактып келир-дир мен.
Ыржым, шыпшың өрээлинде оглуң-биле
Ыйт-дааш чок улут тынып чыткан дег сен.

Чаңгыс сени бодап келген санымда-ла,
Чүге-ле ийик, караам чажы бүлдейип кээр.

Ырак суурдан чорудупкан чагаан алгаш,
Ыглаксаам кээп, караам чажы дамдылап тур.

Ам бо хүнде сенден ырап чорувуткаш,
Ундаралдан чүрекейим ыстап чору.
Авамның сээң бодал, чүрээң
Урууң мени үдээн ышкаш сагындырар.

Ам бо хүнде улуг кыс бооп өзүп келдим.
Авыралдыг алдын хүннү алгап чор мен.
Авамның сээң хевир-дүрзүң чуруп ора,
Хомудалдан, кээргелден ыым кээр-дир.

Арыг агаар, артып-шаанак чыды сиңген
Аяс дээрде алдын хүн мээ хүлүмзүрдү.
Агым сугнуң аялгазы кулактарга
Аажок эргим чассыткан дег шулурады.

Чымчак, чаагай ногаан чиңгис
Чаңгыс сени манадым деп ылчыңнай-дыр.
Эргеленген эжимниң сээң куспаан сактып,
Элбек баткан чаштарымны суйбай туттум.

Көктүг чайын чүрекейим хырааланып,
Көккүр дээрни кара булут шыва берди.
Куулар болуп күзелдерим шуужуп алгаш,
Кижиге четпес ораннарже ужуптулар.

Быжырып каан далган ышкаш төгери ай,
Бажыңнарның аразынче бакыландың.
Талыгырда чайыналган сылдыстарны
Тала тыртып, өңнүктежип чоруур-дур сен.

Дүнекиниң таңныылы бооп, мөңгүн айым,
Дүвүрелим үлежирин сенден дилээн.
Дүне дивес, хүндүс дивес чүрээм ийлеп,
Даңны атсы сагыш аарып, удувадым.

Дээрни каастап, дистинишкен сылдыстар дег,
Долгандыр-ла торелдерим, эштерим хөй.
Сен-даа ышкаш, оларны мен тала тыртым,
Сен-даа ышкаш, делегейде чааскаан болдум.

Алызында шыны-биле меңээ эргим
Лалчы эвес, ылап чоштүг кижиге чок дег.
Алызында буруу менде чадавас боор,
Авыяастыг, ыят билбес болган мен бе?

Чада салган ээремчигей дузаа ышкаш,
Амыдырал шаптараазын моондактарлыг.
Чииртим, түрлүг шагаан-теве болуп хуулган
Айыыл-халап, маргыш, аарыг кедеп чыдар.

Кижиге күжүр ымыраа дег,
Четкидиге, оваарынмай, халый бергеш,
Чемииш манаан амытанның
Чайгаар келир кежиге болур.

Кеденгирлеп, союм олар ээремчиктин
Кажар дерзиге дүрзүзүндөн чииртимнеп,
Куйга бажың адыңайнып,
Күжүң чыгган, чүткүдөр сен.

Акша-шалың шыырак болза, садыглажып,
Шыдал-күжүң шыдаар болза, тура тутчуп,
Аас-дылга чечен болза, маргыжып-даа,
Шаан-биле арга дилеп, шимченир сен.

Буянныйлар дузалашса, асқың-кежи.
Бодуң шыдап тиилезиңзе, экизи ол.
Шааң төнгөш, дүжүп берген шоруң ол-дур,
Шаптараазын — ээремчик дузаа ышкаш...

Бурганымның буянының херелинге
Бузуттарым арлып-тайлып эсти бээрлер.
Балыгланган сеткилимни чиңнеп, домнап,
Барган чүве баргай-ла деп ному айтыр.

Ырлыг чүрээм ыы-биле дола берди,
Ынакшылым адаан болуп хуула берди.
Ынакшылдан дааштыг соккан дамырларым
Ыт чок болуп, хоозурап, суларады.

Күзел чокта, чүү-даа чүве бүтпес болгай.
Кыйгырбас сен, мен-даа сенче көрүнмес мен.
Каш чылдар дургузунда кожа чурттааш,
Каржыланып, хайыы черже ырай бээр сен.

Чажымдан-на шылгалдалар оруум үдөп,
Чиик орук дилеве деп дозуп келди.
«Чежеге дээр мени шенеп келир сен» деп,
Чуртталгамны чектеп, бодап кээр-дир мен.

«Чүнү күзөп чорууруңну билип тур мен,
Чайынналчак чедишкинниң хаязынче
Чайлыш чокка, тендиш дивейн үнеринче
Чүгле сени томуйлаарын бодап чор сен.

Сагыш ышкаш күзелиңче чедирип-даа,
Салымыңны чиигедиң-даа шыдаар-ла мен.
«Сөңгө тааржыр кежик-чолду сөңгөзөр мен» деп,
Сагыш-чүрээм мени кээрген, сымыранды.

Эрткен оруум харагылап көрүп ора,
Эглип барып эдер чүүлдү тыппас-тыр мен.

Частырыглар ачызында шынның оруу
Чоокшулап, ажыттынып чораан болду.

Кижи бүрү салымынга төлөптиг деп
Кырганнарның сөглээн сөзү ылаптыг-дыр.
Кандыг-даа бол, дуржулганы херектиг деп,
Каржып эртпейн, хүлээнири чугула-дыр.

Арте́м Ку́жуге́т

ЫГЛАП ЧЫДАР ДОҢМАС-СУГНУ...

Дошкун кыжын бузун үрген
Доңмас-Сугну... Доңмас-Сугну...
Доора чудук болганнарга
Достурбайн, ыглап, ырлап
бадып чыдыр.

Улус чоннуң төккөн богу
Унун дургаар улуг тей дег.
Улуг-Хемче ону дажып,
Ундараанзыг ыглап, ырлап
бадып чыдыр.

Кижилерни чемелээн дег,
Химиренген хирлиг агым
Хомудалын сөглеп чадаан
Холурааштай ыглап, ырлап
бадып чыдыр.

Бокка, хирге борава деп
Бодунга ол болчур эвес.
Арыг сугну чүдереткен
Арын-нүүр чок, ыывыс чок,
кончуувусту.

Кызыл хоорай удуй берген,
Кырывыста түмен сылдыс

Кылаң кара Доңмас-Сугда
Кымны шоодуп кыяңнашты,
кылаңнашты.

* * *

Улаан хаттың даажын дыңнап ора хонар!
Уйгу келбес узун дүннер тургулаар-дыр.
Ужуу төнмөс бодалдарга чуларлаттым,
Угаанымда чүглө сен сен, чүглө сен сен.

Оран-черниң кайызындан тыптып келгеш,
Оңуп каткан бүрүлөрни ээргиштээн,
Ооругдан хадаан хады хадызын ай.
Оожургалым ол дег база чидирген мен.

Октаргайда көвей сылдыс аразындан
Оттуг көс дег бир-ле сылдыс ужуп батты.
Оода-ла чүгүрген ол сылдыс ышкаш,
Ондаан чүрээм идегели чырыш кынам.

Улаан хаттың даажын дыңнап ора хонар,
Уйгу келбес узун дүннер тургулаар-дыр.
Уян чассыг шырай-арның хаяа ышкаш,
Уттундурбайн көстүп-ле чор, көстүп-ле чор.

* * *

Идегелим оду өштү,
Имиртин-не черни шыпты.
Бүдүү хүннү, бүдүү дүннү
Бүргээн кудай, бораан-туман.

Чылыг хүннер эрткени дег,
Идегелим оду өштү.
Чырык деңиң өшкени дег,
Чылыг сөзүн сөглөведиң.

Шыны херек, чымчак сөзүн,
Шыдавыже манап чордум.

Чылыг хуннер келир билек,
Идегелим кыпсып көрөм.

КАРА ДҮРЗҮ
(Есенинний-биле)

Кара дүрзү кончуг-ла-дыр,
Халбактангап, салбайн баар-дыр.
Караңгының дүмбейинде
Кара тамаа чыгап кээр-дир.

Ооргадан чүктениптер,
Озалдыг-ла күткүгүлээр.
Овузуннуг чаңын чаңнап,
Оңгар дүвү бакылаар-дыр.

Албыс хорап арагазын
Авыястап сунуп келир.
Ам-даа, ам-даа ижер сен деп,
Алгы-кышкы каттыргылаар.

Кара дүрзү, ыңай турам,
Канчап сенден адырлып аайн.
Алдыңналган чырык хуннү
Ам-даа көрүп чурттап алайн.

Чаштарымның аразынга
Чассып ырлап оруксаар мен.
Күжүр эштиң чанын орта
Күзел хандыр чурттаксаар мен.

Кара дүрзү, ыңай турам,
Канчап сенден адырлып аайн.
Арыг кылаң арагаңны
Алган барам, сегереп аайн.

СОНЕТ

* * *

Калгып чораан өгбе кижн бастыргы дег,
Карак-кулаа көзүлбестээн кымның төлүл?
Кудумчуну куду алзы аъды-биле
Кушталдырып, бар-ла шаанче шаап батты.

Бодап тур мен. Эрткен-барган хүннеримни
Бодум база сарыыл чокка халдып эрткеш,
Салымымга дүжуп чораан кижилерниң
Сагыш-хөңнүн хомудаткан чадавас мен.

Өршээ, бурган! Ырак, чоок-даа кижилерим,
Өртемчейге катап чурттар салым турза,
Карак чажы – шалың шыгжаан чечек ышкаш,
Хайыралыг сеткилиңер аартпас ийик мен.

Калгып чоруур өгбе кижн даяңгыыштыг,
Хайым, дааштыг кудумчуну эртип бар чор.

Бо хүн чүге
 бодалдарым дойлуп-хайнып,
Чаңгыс черге мөөңнелбейн,
Чашпан баштаан өшкүлөр дег чүгүрүштү?

Бо хүн чүге
 бодал-сагыш чүгле сен дээш,
Чаңгыс төнчү түңнел-даа чок,
Чазыы, шынны билдинмейн туруп берди?

Бо хүн чүгле
 боттуң чазыын бот-ла миннир.
Кижн бүрү боду шынныг,
Кижилерге ону сыгаан херээ-ле чок.

Сенден чоргаар кижиге мен дээш,
Селеме дег кезе шапты.
Чоргаар мен дээн сеткил-хоон-даа
Чогуур черге херек-ле ыйнаан.

Ынчалза-даа сеңээ ынак
Ырак, чоок-даа кижилерниң
Келир өйде чуртталгага
Кээргенчиг карактарын канчап көөрүл?

Чоок шынчы кижилерниң
Кээргенчиг салым-хуузун,
Човап көрбейн, ажыр басса,
Кеземчениң яла-түрээ нүүрге багай.

СЫЛДЫСТЫГ ДЭЭР КАРАА-БИЛЕ...

Бо-ла турган делегейни өргүүр мен деп,
Болбас, бүтпес аазашкыннар сөглөвээн мен.
Борбак чүрээм ханызында сеткилимни
Бо хүнге дээр сеңээ сөглөп диттикпедим.

Кады чорааш, човап түрей бээр боор сен.
Кадыгландыр боданыпкаш, ырай берейн.
Караңгы дүн сымыранган ыржымында
Катап-катап дүжүмге-ле кирер боор сен.

Күзел ышкаш бүтпейн барган салым-чолду
Хүннүң-даңның коптаргаштың канчаар мен ам.
Хүлүмзүрүг шырайыңга хүннеп турзун,
Хүннеш черден чүгле сени бодап чорууйн.

Сылдыстыг дээр караа-биле ында-хаая,
Сырынналган хөңнүм чазап, силерже көөйн.
Дүннүң челбиң сырыны бооп аяр үрүп,
Дүвүрөтпейн, чаагыңны оожум суйбаайн.

КҮЗҮН

Көккүр дээрде дуруяалар
Кыңгырадыр бадыра-дыр.
Кыска чайның аъттанганын
Көңгүс билбейн барып-тыр мен.

Куруяк-чай хүннеринде
Кудазында келин-кыс дег,
Хемчийим уну узун шынаа,
Хээлиг торгу тонун кетти.

Амданныг кат чыжыргана,
Алдын-сарыг хүнге чайнап,
Кара-суглар септеринче
Кайгап алган турбажыкпе.

Балыктап баар кадыр элдин
Баарын дургаар долаананың
Чимистери, бүрүлери
Чидиг-кызыл хөрлээлеп тур.

Өстү-баарны саргыдып кээр
Өскүссүргей куюм сеткил
Орай күстүң хүннеринде
Ондаан чүрээм ээлевейн көр.

ЧОГААЛЧЫ
ЧООДУ КАРА-КҮСКЕ– 75

Бичии уругларга солун шүлүктөрнүн болгаш ырлар сөстөринин автору салым-чаяанның чогаалчы Чооду Кара-Күскенин ат-шолазынын төөгүзү безин, бижип каан чогаалдары ышкаш, кончуг солун кижин. 1936 күске чылында төрүттүнгөн боорга, ада-иези ону Кара-Күске деп адап каан. Чогаалчынын төрүттүнгөн чылы кара күске чылы эвес, а кызыл күске чылы чүве-дир. Чүгө ону Кызыл-Күске деп адап кагбаанын чогаалчы боду мынча деп шүлүктээн.

Күжүр бодум шак-ла мынчаар
Күске чылда чырык көрдүм.
Адым, харын, ынчангаш-ла
Амытанга атташ болган.

Чүгле ол чыл кара эвес,
Чүзүнү ооң кызыл болган.
Кызыл-Күске дээр дээрге,
Кызар эът чок болдум ыйнаан.

Кара-Күске дээр ады-биле бичии уругларга бижээн чогаалдарын парладып эгелээн болгаш, чонга бичии уруглар чогаалчызы Чооду Кара-Күске деп билдингир

апарган. Кара-Күске деп ады ажы-төлүнгө шола апарбазын дээш, 1963 чылда адының «күске» кезиин «оол» деп сөсбиле солуп, адын документиленге Кара-оол кылдыр эттирип алырга-даа, ону Кара-оол деп адаар кижиге 70 харлыынга чедир чок болган. Чүгүле Кара-Күске дээр. Ам канчаар, ооң ал-бодундан, ат-алдарындан сывырылбас-хоорулбас кындыр чыпшынып каан Кара-Күске деп адын документиленге катап эгидер ужурга чогаалчывыс таварышкан.

Ооң Кара-Күске деп ады-биле холбашкан янзы-бүрү солун-чугаалар чон аразында бар болдур ийин. Чижээ-лээрге, Кара-Күске чогаалчывыс «Тываның аныктары» солунга ажылдап тургаш, Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырга черинче телефоннаарга, Дииспей деп аттыг дарга тудуп алгаш:

— Экии. Кым долгап тур? — дээрге:

Чогаалчывыс:

— «Тываның аныктарындан» Кара-Күске-дир мен... Кара-Күске... — деп, ажыл-херээниң ужурун чаа-ла чугаалап бар чорда-ла, Дииспей дарга хорадааш, телефон харылзаазын үзе идипкен дээр чүве.

Күске дээрге чыдын чытпас, кончуг шимченгир, эрескежээ амытан-дыр. Ынчангаш Кара-Күске Күнзекович күске ышкаш чыдын чытпас, олут орбас болгаш, хөй чогаалдарны уругларга бижип бергени ол. Кара-Күске деп адынга чогаалчы боду чоргаарланыр хевирлиг. Ынчангаш:

Чылда кирген амытанның

Чырык адын карартпас мен

деп шүлүктөп каан.

Бичии уругларның чогаалчызы Чооду Кара-Күскениң ат-шолазын коптарарга, мындыг-ла-дыр. Ам ооң чогаалчы ажылын сонуургап көрээлиңер. Ол 26 номнарның, 150 ажыг ырлар сөстөриниң автору. Ооң сөстөринге аялгаларны Тываның ат-сураглыг композиторлары бижип кааннар. Олар дээрге Танов Альберт, Кенеш Батый, Бадыраа Сергей, Солаан Базыр-оол, Бегзи Каадыр-оол дээш өскелер-даа. Ырларының аразында бичии уруглар ырлары база хөй. Оларның иштинден «Итпиктиң ыры», «Самоле-

дум» деп ырлар XX чүс чылда бичии уругларның эң эки ырыларының санынга кирген. Чогаалчы боду «XX векте бичии уругларның эң эки ырларының автору» деп бедик шаңналга төлептиг болган. Бүгү Тывага диңмиреп турар «Эзир-Кара», «Долаана», «Шайывыс» деп ооң чогаадып каан ырлары чонга чугаа чокка билдингир-ле болгай. Чогаалчының эң баштайгы «Дамды» деп ному 1969 чылда чырыкче үнген. Ооң соонда «Хүннээрек», «Соок доңар бе?», «Анайларым», «Дүштү садар турган болза», «Школавыс» дээш өске-даа солун шүлүктөрлиг, чечен чугааларлыг номнарны оолдар, уругларга чогаалчы Чооду Кара-Күске соңнээн.

Бичии уругларга чогаалдар бижииринден аңгыда уруглар садтарынга кижизидилге болгаш өөредилге программаларын тургузарынга Кара-Күске Күнзекович идепкейлиг киржиپ турган. Бо ажылга, бичии уруглар чогаалчызы болгаш, оларның сагыш-сеткилин ооң угаап билири дыка дузалыг болган. Чогаалчының киржилгези-биле тургустунган «Уруглар садтарынга кижизидилге программазы» 1976 чылда, «Уруглар садтарынга кижизидилге болгаш өөредилге программазы» 1986 чылда үнген. Оон аңгыда бичии уругларга чугула херек номнарны үндүреринге база киришкен. Ол дээрге «Уругларга оюннар» (1985 ч.) «Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному» (2001ч) бичии уруглар ырларының «Салгынчыгаш» деп чыындызы (2004 ч) дээш өске-даа номнар-дыр.

Кара-Күске Күнзекович хөй-ниити ажыл-ишке кончуг күзелдii-биле киржип чоруур. Аңаа бадыткал кылдыр ооң энме-тикчок шаңнал-макталдарының аразындан «Кызыл хоорайның Хүндүткелдиг чурттакчызы» адын адап кааргала — четчир. Чогаалчывыс дыка буянның кижии. Кончуг аныяндан донорлап, ханын дужаап келген. Ынчангаш аңаа «ССРЭ-ниң бирги чергениң донору», «Россияның Хүндүлүг донору» деп бедик аттарны тывыскан. Та чеже кижиниң амы-тынын бодунуң ханы-биле камгалаан, та чеже кижиниң судал-дамырында ооң ханы соп чоруур! Чогаалчының салым-чаяаны, сагыш-сеткили, хан-дамыры хоор чону-биле ол хире тудуш кижии-дир.

Бо чылдың май 5-те бичии уруглар чогаалчызы Чооду Кара-Күскениң 75 хар юбилейи. Чогаалчывыстың бичии өннүктеринге бараалгаткан шүлүктерин, чечен чугааларын «САЙЗАНАККА» номчуулуңар, уруглар.

Чооду КАРА-КҮСКЕ

ТААНДА ОНУ БИЛБЕС БИС БЕ?

Ыяш доскаар чүктээн адыг
Ырак черден суглап чораан.
Чүскүк туткан бичии күске
Чүгээр дуза аңаа каткан.

Орук дургаар амытаннар
Ону шоодуп, чир-шоң турган:
«Пак-даа четпес сугну чоорул,
Бажы чайык Сыгыр-дыр оң!»

Кылган ишти санаар болза,
Кымның бажы чайык ирги?
Чүскүк хире ажыл кылбайн,
Чүге ону бактаар ирги?

Күске ол суун Чаанга бээрге,
Күдүк базып, хүлээп алган.
Чүскүкте суг ынай-даа бол,
Чүдүп-тейлээш, чооглавыткан.

Кежээргек-даа, дузааргак-даа,
Кедергей-ле Күске-дир бо.
Далай суунга дамды дуза,
Таанда ону билбес бис бе?

14.02.11.

ЭЧИЗИНДЕ ЭКИ БОЛУР

Бирги класс бичии күске
Бижип, санап, номчуп турган.

Бирде чазар, бирде часпас —
Билириниң хирези ол.

Бир-ле катап күске бодун
Бижиң, санап эгелээн-дир:
«Караам ийи, кулаам ийи,
Кадыштарга, түңү дөрт боор.

Ийи холум, ийи будум
Ийе-ийе, база дөрт-түр.
Салааларым санаарымга,
Саны каш чоор? Адыр-адыр!»

«Адыр!» дээш-даа боданырга,
Аанакайың, арай хоржок.
Эгезинде черле ыңдыг,
Эчизинде эки болур.

ААЖОК ЫНАК

— Аштадың бе?
Аардың бе? — дээр,
Алыс сеткил
Анаа орбас —
Авам меңээ
Аажок ынак.

Ажыл-иштин
Арай чиигин,
Аштың-чемниң
Амданыын бээр —
Авам меңээ
Аажок ынак.

— Дондун, оглум,
Тоннуң кет — дээр,
Дора дизе:
— Тоттуң бе? — дээр--
Авам меңээ
Аажок ынак.

— Кадыг-бергээ
Кацнаттын! — дээр,
— Кезээде-ле
Кежээ бол! — дээр--
Авам мени
Аажок сургаар.

БИСТЕР-ДИР БИС!

Олут орбайн ойнап келир
Омак-хөглүг кымнарыл ол?
Чаагай чаңчыл, езулалды
Чандыр баспас кымнарыл ол?
Ада-ие
Ажы-төлү,
Ам-даа бичии бистер-дир бис!

Хамык оол, кыс дуңмаларын
Карактажыр кымнарыл ол?
Ажылга-даа, айбыга-даа
Аажок кежээ кымнарыл ол?
Ада-ие
Ажы-төлү,
Ам-даа бичии бистер-дир бис!

Аксы-сөзү, аажы-чаңы
Аттыг чараш кымнарыл ол?
Арны-бажы, идик-хеви
Арыг-силиг кымнарыл ол?
Ада-ие
Ажы-төлү,
Ам-даа бичии бистер-дир бис!

Оюн-тоглаа, ыры-шоорга
Онза ынак кымнарыл ол?
Өөрүшкүнү кыптыктыр-ла
Өзүп оран кымнарыл ол?
Ада-ие
Ажы-төлү,
Ам-даа бичии бистер-дир бис!

ХОЛЧУГАШТАР

Тутпас, кылбас ажылы чок,
Дузааргак-ла холчугаштар.
Хүнзедир-ле ажилдап кээр,
Хүндүткелдиг холчугаштар.

Эки ээлбес, чалгаа-даа бол,
Солагай хол солуттунмас.
Эжи болур оң хол-биле
Соксаал чок-ла хөделип кээр.

Ынчангаштын ийи холду
Ылгал чокка ажыглаалы.
Кайызы-даа арыг-силиг,
Камныг кылдыр эдилээли.

БУТЧУГАШТАР

Халыыр, шураар, чүгүрерде,
Хала чок-ла бутчугаштар.
Черге, сугга, агаарга-даа
Чедире бээр бутчугаштар.

Эштирге-даа, үңгээрге-даа,
Эптии аажок бутчугаштар.
Базарга-даа, шураарга-даа,
База херек бутчугаштар.

Амдыызында бонук кедип,
Амыр чоруур бутчугаштар.
Алызында сапык кеткеш,
Ажыл кылыр бутчугаштар.

ЧОЧАГАЙЖЫК-ЧОЧАГАЙ

Тоглап хадыыр чемнигбей,
Тоорук ышкаш боттугбай.
Черге дүшкеш, катап-ла
Шет бооп үнер чочагай.

Чочагайжык-чочагай,
Чочак-чочак чарашпай.

Салгын-сырын өпейлээн
Салбактары онзагай.
Сыргалары халаңнаан
Сырбык чеми чочагай.
Чочагайжык-чочагай,
Чочак-чочак чарашпай.

Чаштар бо-ла болганчок
Чарашсынар борбаанай.
Үрезинин тарыырга,
Үнүп-ле кээр чочагай.
Чочагайжык-чочагай,
Чочак-чочак чарашпай.

АМЫРАНЧЫЫ ААЖОК!

Дээрден баткан харны
Дегийт барып достум.
Дээриглеп чоруй,
Дезип ыңай болду.

Ам-на бирээ оожум
Адыжымда хонду.
Эчигейлей каапкаш,
Эсти хона берди.

Харжыгаштар улам
Каржып-солчуп шуушту.
Аксымдыва бирээ
Агараш-ла кынды.

Хамык өөрүм база
Харлар сүрүп ойнаан:
Алгы-кышкы каткы...
Амыранчыы аажок!

ЭКИ ЧАҢЧЫЛ ЭЭЛЗИН, КЕЛЗИН!

Эргек сорар, думчук чушкуур —
Эң-не багай чаңчылдар бо.
Ырактан-на ону көөрү —
Ыядынчыг, чүдексинчиг:

Багай чаңчыл
Барзын, чорзун.
Эки чаңчыл
Ээлзин, келзин!

Дүкпү, сыкы база багай--
Дүкпүрбеңер, сыкырбаңар.
Хамык улус мурнун орта
Каккырбаңар, сокурбаңар:

Багай чаңчыл
Барзын, чорзун.
Эки чаңчыл
Ээлзин, келзин!

Чассыңнаары, ылчыңнаары —
Чараш эвес, эки эвес
Чаржынчыг бо чаңчылдардан
Чарлып аары артык эвес:

Багай чаңчыл
Барзын, чорзун.
Эки чаңчыл
Ээлзин, келзин!

ИИ, ДАДАЙ!

Ойт! Ойт-ойт! Ойта барып дүжер частым. Ии, дадай!
Бо канчап турар бүрүлөр боор, черже шурап-ла турарлар
аан. Ээй, канчап турарыңар ол? Ээй! Ку-уг!

Күс деп чүве бо-дур ийин. Чаражын! Хамык өңнер
шунтузу бар. Та чеже чүзүн чүве? Бистиң аймаавыстың
назыны частан күске чедер дижир, ол үениң келгени бо

бе? Чүгө хамык өөрүм черже дүжүп турлар? Ойт, ол бирээ база шурай берди. Дескинип-дээриглеп турары-даа бар. Дуу оозу, халак-халак, хараганда астына берди. Ии, дадай!

Ойт! Ойт! Даадым. Ам база барып дүжер частым, дадайым ыңай! Моон барып дүжер болзумза, черге чуурлуп каар мен ыйнаан? Ынчалза-даа бистиң аймаавыс чазын катап-ла сагланайнчы бээр дижир чүве.

Ойт-ойт! Оо, халак, бо салгын мени алгаш чорупту. Ии, дадай! Дуу ол черге кажан чедер ирги мен, коргунчуун! Ээй, эштерим! Ээй, бүрүлөр, мени тудунар! Шымдаңар! Бо салгын мени алгаш чорупту-уу! Ии, дадай!

Ойт, дуу сугну. Сугга дүштүм-не! Чок, сугну эрте бердим, өршээ-өршээ! Ам адаамда хараганның хөйүн, теннери шиш-шиш. Ии, дадай! Ыхы, адыр-адыр! Экизин, эрте бердим, ой. Ам кайнаар аппаар салгын ирги бо? Чер-даа чоокшулап-ла ор, а хонупку дег хостуг оймак чок.

Паа, хамык бүрүлөр черже шуужуп-ла турлар: талдың, теректиң, хадыңның... Уе, бо кандай кижиге моңнаар бүрү сен? Бо канчап үскүлежип-каккылажып туруп бердивис? Уе-уе! Ок-ок! «Ок» даадым, черде хонгулапканывыс бо чүве бе, эштерим? Уу-раа-а!

Ам канчаар бис, бүрүлөр? Ажырбас дидир силер бе? Ынчаар холуп-бүлүжүп, каттажы бергеш, чыдып-ла чыдар бис бе? Аа, хар чааптар болза? Ол бисти чуура базып кааптар эвес чүве бе? Ии, дадай!

Хар шынап-ла чаапкан. Ам бүрүлөргө хат-салгын-даа четпес, соок-даа дынымас. Олар шуптузу удуп калганнар. Ам оларга коргунчуг чүве чок. Бойдустуң болуушкуну ындыг-дыр ийин, уруглар. Чаа, чараш бүрүлөр чазын катап-ла үнгүлөп кээр. Салгалывыс ол. Ура-аа!

СООК ДОҢАР БЕ?

Хар черниң өңүн былаапкан, кайнаар-даа көөрге, — ак чайт! Ынчалза-даа соогу барыктыг. Ындыг хүннерниң бирээзинде Шилчиңмаа дуңмазы Делегни даштыгаа агаарладып чораан.

Шилчиңмаа — үшкү классчы. Дуңмазын садиктен алып, ойнадыр болгаш чемгерер ажил — ооң дорт хүлээлгеzi.

Үш харлыг Делег база угбазындан мырынай адырылбас, пат-ла чаңчыгып калган.

Делегнийн ындазында шоваазы аажок оол. Холун салыптар болза, кайнаар-даа маңнап каар: ужар-турарын-даа билбес. Ааспырак деп чүвези мырыңай аттыг. Айтырынчаа база хөлчөк. Ооң-биле кады чораан кижиги ону карактаар дээш, шуут туруптар.

– Шу-шу! Шу-у-у! Ха-ха-ха! Аха-ха-а!

Делег бичии хавакты куду чуңгулап бадыпкан. Угбазы көрбөй баар аразында тонунуң эдээн дөжөнгөш, алгыр-бышаан караш-ла диген. Оон Шилчиңмаа дунмазынга чылшыр четкеш, харын кактап-кактап, холундан чедип алган. А ооң аксы черле кеппес, чугаалаттынып-ла чоруур:

– Угбай, а угбай! Сен база чуңгулаар ийик сен бе? Мындаа чуңгулап турган сен аа. Ам база чуңгулап көрөм, че! Коргар сен бе азы? Ынчаарга менден туттунувут.

Делег бир черге тура дүшкөн. Оон өрү көрнүп алгаш, үрдүнүп туруп берген. Кышкы соокка ооң тыныжы ак шаң болуп, салгын аайы-биле шиигейнип чоруп турган.

– Ол чүл, угбай? Мээң аксымдан чүгө ыш үнүп турар чүвөл?

Угбазы оолга харыы бербейн, дыңнаачаңнап кылаштап орган. Оон Делег угбазының холун шеле тырткылааш, корткан хевирлиг ыглаңнадыр алгыра берген:

– Угбай, мээң хырнымче от кире берген-дир! Аксымдан ыш бургурткайнып-ла чор, яндың-биле дөмөй.

Шилчиңмаа дунмазынга чылыг тыныш соокта бус болу бээр дээрзин тайылбырлап берген. Ынчалза-даа оол ону эки-ле билбээн. Бажыңыңга чанып келгөш, авазыңга мынча дээн:

– Авай, авай! Соок доңуп турар-дыр, авай. Мен ону тыныжым-биле чылыктырып турдум. Эжикти ажыдып каалам, авай, соок маңаа чыннып алзын.

Авазы оглун чаптап-чаптап, соок доңмас деп чугаалап берген. А Делег аңаа бүзүрөвээн.

– Соок доңмас болган болза, чүгө бажыңче киир чүткүүрүл, ынчап? Эжик ажыдарга-ла, бээр тынып-ла турар ышкажыл, авай.

Авазы, угбазы суглар Делегниц айтырыынга харыылаар дээш, аажок кыскан. Ынчалза-даа ооң айтырыглары улам-на көвүдөп турган:

— Суг доңганда, дош болу бээр аа, авай. А соок доңганда, чүү болу бээрил?

Авазы биле угбазы Делегни алаактарып эгелээн:

— Ачаң дораан чедип келир, оон айтырар сен аа. Ачаңның билбес чүвези бар эвес, шуптузун сеңээ чугаалап бээр болгай. Ам чунуп алгаш, чемнен че.

ХАР

Сармаа — бирги класста. Бөгүн ол школа барбаан. Чүгө дээрге, улуг-хүн. Улуг-хүнде авазы-даа, ачазы-даа, боду-даа дыштаныр. Дуңмазы Сандый-оол база садик барбас. Шуптузу бажыңга хүнзээр. Эки-ле хүн.

Башкызы онаалга бербээн-даа болза, Саармаа эрткен кичээлдерни катаптап, бот-кичээл кылып орган. А Сандый-оол ада-иези-биле ойнап, өөрүшкүлүг халып турган. Дуңмазының каткызын дыңнааш, ооң мындаа канчаар ыглап турганын Саармаа сактып келген. «Арай боорда аргалап алган ийик бис, кулугурну. Хар эрий бээр деп чүвени билбес оол ышкажыл. Эрий берген-дир деп чугаалаарга-даа хоржок» деп бодангылаан. Ол үеде Саармааның кады өөренип турар эжи Сарыг-Тараа бо келген. «Даштын чылы аажок-тыр, агаарлаалам» деп, мындыг. Саармаа эжиниң айтырыынга харыы бээриниң мурнунда ада-иезинден чөпшээрел дилээн:

— Авай! Ачай! Мен Сарыг-Тараа-биле агаарлааш кээин бе?

Ачазы дораан-на чөпшээрежириккен:

— Ынчал-ынчал, харын, уруум.

— Дуңмаңар эдиртип алыңар аа — деп, авазы каттышкан.

— Чылыгландыр хепкерип алыр силер, доңа бербезин — деп, ачазы чагаан.

— Оон кээриңерге бис кинолаар бис — деп, авазы сагындырган.

Агаарлаар дээрге Сандый-оол база амырай берген.

Идик-хевин дораан-на бөле-хаара туткаш, угбазынга барган:

-- Угбай, а угбай! Ам-на хардан эндере ап алыр бис аа, бажыңга ойнаар бис.

Саармаа дуңмазын хепкерип тургаш, эрткен улуг-хүнде Сандый-оолдуң «Кармаамга харым чогул» дээш ыглап турганын эжинге чугаалап берген. Ол мындыг болган чүведир.

Угбашкылар агаарлап чораан. Бичии хавактан чуңгулап-даа турганнар. Оон бир көөрге, дуңмазы хар кармактап турар болган. Оозун угбазы төктүрүп каапкан. Элээн болганда чанып келгеннер. Сандый-оол бажың чанынга келгеш, бир адыш харны бүдүү кармактай шаапкан чүведир. Угбазы ону эскербээн. Бажыңга келгеш, дораан уштурундан база сезинген, угбазы дөмей-ле төктүрүптер болгай. Чемненип алгаш, бүдүү барып көөрге, шышпак өл кармактан өске чүү-даа чок болган. Сандый-оол хомуданыннан ыглап бадырыпкан.

...Саармаа, Сарыг-Тараа, Сандый-оол үжелээ мага хандыр агаарлаан. Сандый-оол чанарда база-ла «Хардан ап алыыл» деп туруп берген. Угбазы ынаттырбаан. Оон Сарыг-Тараа эжинге сүмелээн:

— Ап алыыл, эжим. Бажыңга канчаар эриирин көргүзөр бис.

Уруглар эккелген харын тавакче урупкан. Чылыг черге хар эрий бээр, суг болу бээр деп дуңмазынга тайылбырлап бергеннер. Сандый-оол харның эриирин манааш олурупкан. Хар үр болбайн эрип калган. Хар чылыг черге суг болу бээр деп чүвени оол ам-на караа-биле көргөн. Ооң соонда ол хар кармактавас апарган.

Чингиз АЙМАТОВ

БАШТАЙГЫ БАШКЫ

(Төнчүзү. Эгези “Улуг-Хем” № 6, 2010, № 1, 2011)

А ийи хонганда Дюйшен мени станцияга чедире берген. Бо бүгүнүң соонда аалга черле артар хөңнүм чок болган. Чаа амыдыралды чаа черге эгелээр ужурлуг апарган. Ол шиитпиримни улус база чөпсүне берген. Сайкал биле Караке мени үдеп, дүвүрөп, бичии уруглар дег ыглажып, орукка ап чоруур хаптар болгаш боошкуннар бергилээн. Өске кожаларывыс база, харын-даа чаргычы Сатымкул безин, мээң-биле байырлажып келгилээн.

— Чаа, эки-ле чоруп көр, уруум, орууң ак болзун — деп, ол чугаалады. — Ыядып бертсинмейн, башкың Дюйшеннин чагааны-биле чуртта — ажырбас сен. Чугаалап-даа чүү дээр боор, бис база чүвениң ужу-кыдыын билиптер апарган болдур бис ийин.

Бистиң школаның өөреникчилери терге соондан дыка үр маңнажып, менче холдарын чайып чорааннар...

Мен Ташкентиде уруглар бажыңынче чоруткан элээн хөй уруглар-биле кады чораан мен. Станцияга бисти чолдак савыя тоннуг орус херээжен кижжи манап тур.

Дагларда теректерге хөлөгелеткен бо бичии станциянын чаны-биле мен ооң соонда та чеже катап эртим ыйнаан. Сактырымга, мээң чүрээмниң чартыы шак ында кезээ шагда артып калган ышкаш апаргылаар ийин.

Бистиң чарлышкынывысты имиртиң боду билген-даа дег, часкы кежээниң ак-кызыл чырыында бир-ле

мунгаранчыг болгаш сарынналдыг чүве бар болган. Дюйшен сагыжының караңгылап, аарып турарын көргүспезин оралдашса-даа, шак ындыг сагыш мээң хөрээмни база карартып кээп турган болгаштың, мен Дюйшенниң байдалын билип турган мен. Ол менче топтап-топтап көрүп, холу-биле бажым дүктерин, арнымны, харын платьемде өөктерни безин суйбап турган.

— Мен сени чанымдан кезээде чаңгыс базым-даа ыратпас ийик мен, Алтынай — деп, ол чугаалады. — Ынчалза-даа сеңээ доктар болур эргем чок. Өөренир ужурлуг сен. А мен дээрге бижикке шоолуг эвес болгай мен. Чорувут, оозу-ла дээр... Езулуг башкы бооп, бистиң школавысты сактып кээп, чөгенип каттыраарың-даа чадавас... Ындыг болгай аан че, ындыг болгай аан...

Станция турар кашпалды чаңгызы-биле уюкталдырбышаан, ыракта паровоз алгыра берди, оон поездининг оттары көстүп келди. Станцияда улус дойлуп-ла үнген.

— Чаа, ам чоруптарың бо-дур — деп, Дюйшен мээң холумну дыңзыг туткаш, ишкиртинчек үн-биле чугаалады. — Аас-кежиктиг бол, Алтынай. Кол-ла чүве — өөренир, өөренир бо-ла...

Мен чүнү-даа харыылап чадап каан мен: караам чажы харлыктырып келген.

— Ыглава че, Алтынай — дээш, Дюйшен мээң караамны чодуп берди. Оон хенертен сактып келген дег немен кагды: — А демги тарып каан ийи терээвисти мен ажаан өстүрүп каар мен. Улуг кижини апаргаш, чанып келгеш, оларның кайы хире чараш болу бергенин көөр сен.

Ол аразында поезд чедип келген. Вагоннар дагжап, кыжыравышаан доктаай берген.

— Чаа, байырлажып алыылы — дээш, Дюйшен мени куспактааш, хаваамче дыңзыдыр ошкапкан. — Каң-кадык чор, чорууң чогузун, байырлыг чаагай, төрээним... Кортпайн, дидим чорувут.

Мен тепкиишче үнө халый бергеш, эгин ажилдыр хая көрүндүм. Кажан-даа утпас мен. Дюйшен холу шарыглыг, бүлдөннөөн карактары-биле менче көрүп турду, а оон меңээ дээп алыр дээнзиг дап берип чорда, поезд шимчеп чорупкан.

— Байырлыг, Алтынай! Байырлыг, отчугажым! — деп, ол алгырды.

— Байырлыг, башкы! Байырлыг, эргим башкым!

Дюйшен вагон-биле кожалаштыр маңнап олура, чыдыл калды, оон хенертен бурунгаар маңнаш, алгырды:

— Алты-на-а-ай!

Ол меңээ бир-ле чугула чүве чугаалаарын уттупкаш, ам орайтап калганын билзе-даа, чап-чаа-ла сактып келген ышкаш кылдыр алгырды... Мырыңай чүректің бодундан, сагыш-сеткилдің ханызындан үнген ол алгы-кышкы амга чедир мээң кулаамда дыңналбышаан ийин.

Поезд чер алды-биле үттээн орукту эртип, дортунга кирип, улам-улам дүргедевишаан, мени Казахстаның оргу ховулары-биле чаа амыдыралче, чаа демиселче, чаа күш-ажылче алгаш чорупкан.

Байырлыг, башкым, байырлыг, баштайгы школам, байырлыг, чаш назыным, байырлыг, мээң эң-не баштайгы, кымга-даа сөглөвээн ынакшылым...

Ийет, мен Дюйшенниң күзеп чорааны улуг хоорайга, ооң чугаалап турганы улуг-улуг соңгаларлыг улуг школарга өөренип чордум. Ооң соонда рабфакты доостум, оон мени Москваже — Марксизм-ленинизмниң институтунче чорутту.

Өөренип чораан хөй чылдарымның дургузунда мени чеже-чеже бергелерни эртпээн дээр, эртем-билигниц нарын оруун ууп шыдавас-тыр мен деп бодап келгеш, чеже-чеже катап мугуртап чорбадым дээр. Аар-берге үелерде мен баштайгы башкымның мурнунга харысалгамны билип, дедирленмейн чораан мен. Өске кижилерниң дораан-на билип аптар чүвелерин мен арай боорда шингээдип ап чордум, чүге дээрге мен бүгү-ле чүвени эгезинден эгелеп турган болгай мен.

Рабфакка өөренип тургаш, сеңээ ынак мен, манап чор мен деп башкымче чагаа бижээн мен. Ол харыылаваан. Орта бистиң чагаалажышкынывыс үстүп калган. Ол мээң өөрөдилгемге шаптык катпас дээш, менден-даа, бодундан-

даа ойталап каан деп бодаар мен. Ооң оозу шын-даа болган чадавас... А өске чылдагаан турганы база магагчок? Ол үеде мени кайы хире хилинчектенип, боданып чорбаан дээрил аан...

Мен бодумнун баштайгы диссертациямны Москвага камгалаан мен. Ол меңээ улуг, шыңгыы тиилелге болган. Ол-ла хөй чылдарның иштинде мен аалывыска барып шыдаваан мен. А ынчап чорумда, дайын эгелей берген. Орай күзүн, Москвадан Фрунзеже дезип көжүп бар чыда, башкымның мени үдеп кааны шак ол станциязынга келгеш, поездиден дүжүп калган мен. Меңээ аайлажып, бистиң аалывысты тавартыр совхоз баар тергеге таваржы берген мен.

Ох, төрөөн черим, биске аар-берге дайынның чылдарында сеңээ келир ужурга таварыштым. Чаа-чаа аалдар немешкен, хову-шөлүннү чер-чери-биле андарып каапкан, чаа-чаа оруктар болгаш көвүрүглер туттунган, чаарттылган черимни көргөш, хөлчок-ла амыраан мен. Ынчалза-даа бистиң ол ужуражылгавысты чаа-дайын караңгыладып турган.

Аалче чоокшулап ора, хөлзей-ле берген мен. Мен кайы оранчоктан-на танывазым чаа кудумчуларже, чаа-чаа бажыңнар болгаш садтарже кайгап чорааш, бистиң школавыстың турганы тейже көре кааптарымга, тыныжым боглуп-ла келген: тей кырында ийи улуг терек кожаланчып алган турлар де даан. Олар хат аайы-биле чайгангылап турган. Бүгү назынымның иштинде «башкым» деп адап чораан кижимни ынчан бир-ле дугаарында анаа ады-биле адаан-дыр мен.

— Дюйшен! — деп сымырандым. — Мени дээш кылып каан бүгү-ле ажылыңның ужурунда четтирдим, Дюйшен! Утпайн, бодап чорааның ол ышкажыл... Чер-ле ындыг-ла болгай сен!

Мээң арнымда карак чажын көрүп кааш, тергелиг аъттар дыны туткан оол дүвүрөп-ле үнген.

— Канчап баардыңар?

— Чок, анаа мен. Бо колхозта таныыр улузуң бар бе?

— Билбейн канчаар. Доозавыс таныжар-ла болгай бис.

— А Дюйшенни билир сен бе, шаанда башкылап чораан аан?

— Дюйшен чээ? Ол шеригже чоруй барбажыкпе. Мен ону шак бо терге-биле колхозтан военкоматка чедирдим чоп.

Аалга мырыңай кирер чедип келгеш, тергени доктаат-тыргаш, дүжүп алдым. Дүшкеш, орта-ла боданы бердим. Мындыг дүвүренчиг үеде бажыңнар кезип, таныштар дилеп, мен силерниң чаңгыс чер-чурттууңар-дыр мен, таныыр-дыр силер бе деп кылаштаарындан дидинмээн мен. А Дюйшен ынчан шеригге турган. Оон аңгыда, мен акым биле чаавамның чурттап турар черинге кажан-даа барбас деп аашкынган кижиге болгай мен. Кижилерниң четпестерин өршээп болур, ынчалза-даа оларны дег чүдек-бужар херекти кым кымга-даа өршээп болбас. Мээң аалга чораанымны безин оларның билип каарын күзевейн турган мен. Оруктан эггеш, тей кырында теректерже кылаштапкан мен.

Эх, теректерим, теректерим! Тас көк карттыг чаш терекчигештер турганыңардан бээр чеже чылдар эрти. Экии, мээң ханым-биле кады төрөөннерим; экии, өңнүктерим; экии, акым биле угбам. Силерниң мурнуңарга мөгейдим, хүлээп ап көрүңер.

Силерни тарааш, өстүрүш каан кижиниң күзеп чораан хамык-ла чүүлдери, чугаалап чораан бүгү чүвелери боттанганы бо-дур. Ол үениң келгени бо-дур! Ийет, бистин черивисче дайзын халдап кээрге, ол кижиге октуг боозун холга туткаш, бодунуң күзелдерин камгалап база катап чорупкан.

Канчап мынчап муңгараанзыг дагжап, чүнүң дугайын кударап турарыңар ол? Кыш чоокшулап келди, соок хаттар бүрүлериwисти үзе шаап тур дээш, хомудап тур силер бе? Азы силерниң уннарыңарда чоннуң аарышкызы болгаш кажыыдалы сиңе бергени ол бе?

Ийет, ам-даа кыш келир, соок дүннер, калчаа хатшуурган болур болгай, ынчалза-даа час база келир...

Күскү бүрүлериң салдыраарын дыңнап, дыка үр турган мен. Теректерниң чанында арыкты бир-ле кижиге чоокта чаа аштап каан: кетмень-биле хандыр-хандыр

каккан, барык чаа чыгыы истер көстүп чыдыр. Арык эриибиле дең, турнуккан, арыг суг бичии бырлаңайнып, ооң кырында теректиң сарыг бүрүлери чайганып эштип чордулар.

Башкы! Чорууруң мурнуу чарыында маңаа чораан-дыр сен... Бо сээң кетмениң изи-дир... Дүрген-не тиилеп кааш, чанып кел, амыр-менди, каң-кадык чанып кел. Силер база алгап-йөрээп көрүңер, теректер...

Чаа школаның будуп каан сарапчазы тей кырындан көстүп турду, а бистиң школавыстың соргаа-даа артпаан болду.

Ооң соонда мен орукче бады келгеш, бар чыткан тергелерге таварышкаш, станцияже чоруй барган мен.

Дайын-даа доозулган, дайызынны тиилеп каан. Чоннун үлүүнге таварышкан, ажыглыг аас-кежи база келген: уруг-дарыг адаларының шериг сумкаларын чүктеп алгаш, школаже маңажып турган, эр кижилер ажыл-ижинче ээп келгилээн, ашактарын оскунган херээженнер карааның чажын төндүр ыглажып-ыглажып, дулгуяктың үлүүнге ыт чокка чөпшээрэжиپ турган. А бодунун чоок улузун ам-даа манап олурар кижилер база тургулаан. Улус дөгере хары угда чанып келбээн-не болгай.

Дюйшенниң канчап барганын мен база билбес турган мен. Хоорайга кээп турган мээң чаңгыс чер-чурттугларым ону ис чокка читкен-даа дижир, көдээ Советке ындыг бижек-даа келген дижир чораан.

— Өлгөн-даа чадапас, дыка үр болду ышкакжыл. Ооң сураа безин дыңналбас-тыр — даа дишкилээр турду.

«Ынчаарга башкымның ам келбези-ле ол-дур ийин — деп чамдыкта бодангылай бээр турдум. — Станцияга байырлажып чарылган ол тураскаалдыг хүнүвүстен бээр көрүшпээнивис ол-дур...»

Эрткен үениң дугайын сактып кээримге, мен бодумнун сагыш-сеткилимде кайы хире човалаң тырлып чораанын эскербейн келген кижини бооп-тур мен.

Дөртен алды чылдың күзү орайтай бергенде Томск университетинче командировкалап бар чыткан мен.

Сибирь тавартыр бир-ле дугаар чоруп органым ол чүве. Кыш мурнуу чарыында Сибирь шириин болгаш хөлүгүр ышкаш болган. Соңгадан харлыг чүс-чүс арга-арыгларның кара ханаларзыг эртип тургулаары көстүр. Аргаларның үзүктелген черлеринде хоолайларындан аксымаар ыштар шөйүлгөн суурларның кара-кара сарапчалары кажараш кылынгылаар. Сооксумаар шөлдерде баштайгы харлар чаггылапкан, оларның үстүндө семдер каарганнар ужуп чоргулаар. Дээр даады-ла бүргей берген турар.

Ынчалза-даа поездиге чорууру меңээ хөглүг болган. Мээң чанымга олурган фронтуга чораан, колдуктааштыг инвалид кижиги шериг амыдыралындан алган хөглүг төөгүлөр болгаш солун чугаалар-биле бисти каттыртып чораан. Езулуг шын чүвөлөр анаа-бир каткы-итки ышкаш сагындырар, оон тывызык угаангырының төнмөс-батпазын кайгап каан мен. Вагонда хамык улустун шуптузунга ол эргим апарган. Ынчаарга Новосибирск ыңдында бир-ле черде бичии өртөөлчигешке бистиң поездивис хензиг када тура дүшкөн. Мен соңга чанынга туруп алгаш, дашкаар көрүп, кожанның база бир хөктүг чугаазынга каттырып турган мен.

Поезд чоорту дүргедевишаан чорупту, чаасканзыргай станция бажыңы соңгадан көзүлбейн барды. Даамалдың чаны-биле эртип чыда, мен баштай аткаар дап бергеш, оон база катап соңга шилинге чыпшына бердим. Дүйшөн ында тур! Холунда демир-орукчунуң тугун тудуп алган, үгөк бажың чанында тур. Канчап барганымны билбес мен.

— Доктаадыңар! — деп, вагон долдур алгырыпкаш, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, эжикче маңнап бар чыда, поездини доктаадыр стоп-кран көрүп кааш, ону диизеден күш-биле үзе сопкан мен.

Вагоннар үскүлежи, поезд хенертен доктаай дүшкөш, аткаар чыла берди. Вагон иштинде чүү-хөө дааш-шимээни-биле төктүп, аяк-сава аңдарылгылап, уруг-дарыг болгаш херэеженнер алгыржы берген. Бир-ле кижиге багайтыр алгырды:

— Поезд алдынче кижиге кире берген-дир!

А мен дем-не эжикке маңнай бергеш, мурнумче-даа көрбейн, тамыже халаан ышкаш, шурай бергеш, база-ла мурнум-даа көрбейн, боданган-даа чүве чокка даамалдың үгек бажыңында Дюйшенче салып-ла каан мен. Артымда кондуктарлар медээлеп туруп калды. Пассажирлер вагон-нардан дүже халышкылааш, менче маңнажыптылар.

Тын-даа тынмайн, поездини дургаар маңнап ор мен, а Дюйшен база уткуй чүгүрүп кел чор.

— Дюйшен, башкы! — деп, хөме маңнавышаан, алгырдым.

Даамал тура дүшкен, менче аайын тыппайн барган кайгап тур. Шынап-ла Дюйшен-не болду. Арны-даа, карактары-даа кара олчаан, шаандагызынга көөрдө чүгле эрин салдыг болгап арай улгады берген кылдыр көзүлдү.

— Канчап баадың, дуңмакым, чүү болду? — деп, ол сагып човаан хевирлиг казахтап айтырды. — Чандыр танаан боор силер, мен даамыл Джангазин-дир мен, адымны Бейнеу дээр.

— Бейнеу?

Ажыг-човалацның аар-бергезинден, ыядып човааным-дан алгырыптар часкаш, аксымны та канчап дуй туда каанканымны бодум билбес мен. Чүнү үүлгедип кааным ол! Арнымны холум-биле дуй туткаш, бажымны доңгай-тыпкан мен. Будум адаанда чер чүге дешти бербежик ирги? Мен даамалдың мурнунга буруумну миннип, чондан өршээл дилээр ужурлуг тургаш-ла, көжээ дег кожайып алган, ыт-дааш чок турза-ла турган мен. Маңнажып келген хамык пассажирлер база, чүге-ле ийик, ыт чок турганнар. Ам менче алгыржып, аттынып-ла эгелээр боор деп манап турган мен. Ынчалза-даа шуптузу ыттаншаан. Ол анчыы аажок шыпшың өттүр бир-ле херээженниң ишкирттинген үнү үндү:

— Хөөкүйнү ай, ашаам деп азы акым деп бодажыкпе, оозу өске кижиге болган ышкыжыл, соора танаан-дыр ийин.

Улус чугаалажып-ла үнген.

— Ындыг чүве база болу бээр-дир але — деп, бир-ле кижиге көргүредир чугаалады.

— А кандыг чүве болбас дээр, дайын үезинде чүнү корбедивис дээр, бүтпээн күзелдерни, ыглаттынмаан чашты

ам-даа чеже дээр — деп, үзүктелип турар херээжен үн харыылады.

Даамал мээң арнымдан холумну адыра туткаш, чугаалады.

— Чоруулуңар че, вагонуңарга чедир үдеп каайн, сооктур.

Ол мээң колдуумдан чедип алды. Бир талакы колдуумдан база бир офицер чедип алды.

— Чоруулуңар че, хамааты, бис шупту билип тур бис — деп, ол чугаалады.

Кижилер чайлап бээрге, мени хөөржүдүлге үезинде - даа дег алгаш чоруптулар. Бис мурнунга аяар кылаштажып олурувуста, өске улус бистиң соовус-биле чоруп органнар. Уткуй келген пассажирлер база ыт чокка биске каттыжып турган. Бир-ле кижилер мээң эктимге чөөктөн кылган аржыыл эжиндирип кагды. Купеге кады чораан кожам колдуктааштары-биле бир хажыымда аскаңайнып чор. Арай бурунгаар эртип алгаш, мээң арнымче көре-даа кааптар. Ол омак-хөглүг, чугаа-сооттук, эки сеткилдиг болгаш эрес дидим кижилер, чүге-ле ийик, бөргүн уштуп алган, ыглап чораан ышкаш болган. Мен база ыглапкан мен. Шак ол демир орукту дургаар оожум кылаш, телеграф чагыгларында хаттың сыыгайнып дагжап турары менээ хөөржүдүлге аялгазы кылдыр дыңналып турган «Чок, башкымны кажан-даа көрбөзүм ол-дур».

Бисти вагон чанынга поездинин начальниги доктаадыпты. Ол менче салаазы-биле айтып, алгырып, шүүгү харыысалгазы, торгаал-шииткел дугайында чугаалап-ла турду. Ынчалза-даа мен чүнү-даа харыылаваан мен. Шупту чүве менээ хамаан чок ышкаш сагындырып келген. Ол менче протокол сунгаш, адың сал деп негей берди, ынчалза-даа мээң карандаш тудупку дег харык-шинээм чок болган.

Ынчан мээң купеге кады чораан кожам ооң саазынын ушта соп алгаш, колдуктааштыг боду олче хөмө кылаштавышаан, арнынче чедип-chedип алгырды:

— Ону хөлзетпе! Мен холум үжүүн салып берейн, стоп кранны мен үзе шелипкен мен, мен харыылаар мен!..

Озалдап калган поезд Сибирьни дургаар, шаг-шаандан бээр орус черни дургаар далажып маңнап орган. Дүне када

мээң кожам гитаразыңга муңгаранчыг ырлар ойнап чораан. Орус дулгуяк кадайларның шейдүнчек ырлары дег эрткен дайынның кажыыдалдыг үнүн мээң чүрээм аппар чораан.

Чылдар эртип-ле турду. Эрткен үе эртип, улуг-биче херек долган келир үе мөңгези-биле чалап турган. Назыным улгады бергенде, ашакка барган мен. Ынчаарга ашаам эки кижиге болган. Ажы-төлдүг-даа, эптиг-найыралдыг-даа чурттап чор бис. Мен ам философия эртемнериниң доктору мен. Болганчок-ла ыңай-бээр чоруур апаар-дыр. Дыка хөй чурттарга чоргуладым... А аалымга барып көрбээн мен. Ында хөй чылдагаан бар, ынчалза-даа бодумну агартынар дивейн-дир мен. Чаңгыс чер-чурттугларым-биле харылзааны үзүп алганым — өршээл чок болган. Салым-чолум ынчап барган кижиге мен ийин. Шаандагы үени утпаан мен, чок, ону уттуп шыдавас мен, а чүгле оон арай ырап келген-дир мен.

Дагларда дамырак суглар чыткылаар боор ийин: улус өске орук тып алырга, ынаар баар орукчугаш чоорту уттундуруп, чорумалдар шоолуг барбайн турза-турза, адак сөөлүндө келгеш, маргаа сиген ону дуй өзе бээр. А оон соонда оларны ырактан эскербес-даа сен. Ындыг дамырак-тың дугайын ында-хаая сактып келген кижилер, изиг-халыында суксун чандырып алыр дээш, улуг оруктан ынаар эй тырта бергилээр. Ол кижиге демги ээнзирээн черге келгеш, чыраа, сигенни тарадыр идипкеш, алгыра кааптар. Шагдан бээр чүү-даа сүспээн, кайгамчык арыг соок суг ону бодунуң оожуму болгаш тереңи-биле кайгадыптар. Кижиге ол дамырактан бодун-даа, хүннү-даа, дээрни-даа, дагларны-даа көрүп каар... Оон демги кижиге мындыг черни билбес чоруурга, нүгүл боор-дур, эш-өөрге чугаалаар-дыр деп боданы бээр. Ол хирезинде дараазында борта келгижеге чедир оозун уттуптар.

Чамдыкта амыдыралга база ынчап баргылаар-дыр. Ынчангаш ону амыдырал дээр чүве ыйнаан харын...

Мен ындыг дамырактар дугайын чоокта чаа, аалы-выска чораанымның соонда сактып келген мен.

Мээң мындаа Куркуреудан ынчаар хепертен чоруй баарымга, силер аайын тыппаан боор силер. Силерге бо

бижээн чүүлүмнү ынчан орта улуска мынчаар чугаалап болбас турган деп бе? Чок. Мен хөлчок ыядып, аймаарап калган мен, бодум бодумдан ыяткаш, дораан-на чоруур деп барганым ол болгай. Дюйшен-биле ужуражып шыдава-зымны, ооң караанче дорт көрө албазымны билип каан мен. Мен сагыжымны оожургадып, катап-катап бодап, чүгле бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыска эвес, харын өске-даа хөй-хөй кижилерге чугаалаар дээн бүгү-ле чүүлүмнү орукка эки боданып алырым чугула апарган.

Оон ыңай меңээ янзы-бүрү хүндүлөл көргүзүп, чаа школа ажыдып тура, хүндүлүг черге мени олуртуп турганынга бодумнун буруумну база билип каан мен. Чүнүң-даа мурнунда бистиң баштайгы башкывыс, бистиң аалдың баштайгы коммунизи — кырган Дюйшенни ынчаар хүндүлээр ужурлуг турган. А херек кырында мырыңай сыр дедир болган. Бис байырлал столунун артынга олурувуста, ол алдын ышкаш кижипочта тарадырынга далажып, школа ажыттынгыжеге чедир ооң баштайгы доозукчуларының байыр чедирген телеграммаларын чедирер дээш, далажып чораан-дыр.

Бо дээрге чаңгыс таварылга эвес болгай. Мен хөй удаа көрүп келген мен. Ынчангаш мындыг айтырыгны бодумга салдынар мен: бөдүүн кижини Ленинниң хүндүлөп чорааны ышкаш, бөдүүн кижини езулуу-биле хүндүлөп чораан чаңчылывысты кажан чидирипкенивис ол?.. Ындыг чүвелер дугайын ам арын чагбайн, мегелевейн, ажыгы-биле чугаалажып турар апарганывыс эки-дир. Бо талазы-биле база Ленинге улам чоокшулап келгенивис эки-дир.

Бодунун үезинде Дюйшен кандыг башкы чораанын аныяктар билбес болгай. А улгадып келген кижилерниң дыка хөйү чок-тур. Дюйшенниң хөй-хөй өөреникчилери дайынга өлгүлээн, олар езулуг совет дайынчылар бооп чораан. Мен бодумнун башкым Дюйшенниң дугайын аныяктарга чугаалаар хүлээлгелиг мен. Мээң чуртталгам ышкаш чуртталганы эрткен кижипочта ону чугаалаар ужурлуг. Ынчалза-даа мен аалывыска чорбаан, Дюйшенниң дугайында чүнү-даа билбес болгай мен, ынчангаш үе-шаг эрткен тудум ооң окур-хевири меңээ музейде шыгжагда чыдар үнелиг эртине ышкаш апарган.

Мен башкымга ыяавыла чедип, ооң мурнунга харыыны тудар мен. Өршээл дилээр мен.

Москвадан чана бергеш, Куркуреуга баргаш, чаа школа-интернатты «Дюйшенниң школазы» деп адаар кылдыр санал киирер бодап тур мен. Ийет, ол бөдүүн колхозчунуң, амгы почтальоннуң ады-биле адаар кылдыр аан. Мээң чангыс чер-чурттуг кижим болганыңарда, силерни мээң саналымны деткиир боор деп идегеп ор мен. Ол дугайын силерден дилеп тур мен.

Москвада ам дүнекиниң бир шак ажып тур. Мен гостиницаның балконунда туруп алган, Москваның ужу-кыдыы көзүлбес оттарынче көрүп, аалга канчаар чедеримни, Башкымга ужурашкаш, ооң көк салын канчаар опикаарымны бодап тур мен...

Соңгамны аңгайтыр ажыдыптым. Өрээлче арыг агаар куттулуп кирип тур. Чырып кел чыдар ак-көк имирде чуруп эгелээн чуруумнуң чуруттунган чуруктарынче болгаш дөзээлелдеринче кайгап тур мен. Катап-катап чуруп турган болгантын, оларның хөйү кончуг чүве. Ынчалза-даа чуруктуң дугайын тода чугаалаары ам-даа элек. Мен ам-даа кол чүвени тыппаан мен... Сыгыр даң бажының ыржымында ыңай-бээр кылаштап, боданып-ла, боданып-ла, боданып-ла тур мен. Даады мындыг-ла болгай мен. Ынчаар бодап келген санымда-ла мээң бо чуруум ам-даа чүгле бодал-дыр деп бүзүрөп кээр мен.

Ынчалза-даа чуруттунмаан чуруум дугайын силерниң-биле черле чугаалажырын күзөп тур мен. Арга-сүмөнөрни дыңнаксап тур мен. Мээң ол чуруум бистиң аалдың баштайгы башкызы, баштайгы коммунист кырган Дюйшенге тураскааттынган болур дээрзин силер, чугаажок, билипле кагдыңар ыйнаан.

Ынчалза-даа демисел долган ол нарын амыдыралды, кижиниң хуу-салымының болгаш сеткилиниң ол хөй янзызын будуктар-биле чуруп илередип шыдаар ирги мен бе дээрзин ам-даа билбес мен. Ол долдур куткан аякты чайгылдырбайн, мээң амгы үежилерим силерге чедирер

төлээде, канчалза экил? Мээң бодалым силерге анаа-ла четпейн, харын бистиң ниити чогаалывыс апарган турар төлээде, канчаар чурузумза экил?

Ындыг чурукту чурувас аргам чок, ынчалза-даа мени хаара түдүп турар бодалдар болгаш дүвүрелдер-ле эндерик! Чамдыкта бодаарымга, чүү-даа үнмес ышкаш апаргылаар-дыр. Ынчан мен хуу-салымым мээң холумга бийирни чүгеле тутсуп кагжык ирги кылдыр бодай бергилээр-дир мен. Чүү адам мындыг хилинчегил бо! Чамдыкта бодаарымга, бодум дагны-даа бол тура соптар чыгыы күчүлүг апаргылаар-дыр мен. Ынчан мен көр, өөренип ал, шилип ап тур кылдыр бодай бергилээр мен. Дүйшөн биле Алтынайның теректерин, төөгүзүн билбейн чораан чаш шаамда өөрүшкүлүг үелерни шаңнап чораан ол теректерни чуру. Додугун калган кызыл-даван оолчугаштан чуру. Теректиң шыпшык бажынче үнө бергеш, будук кырынга олуруп алган, дыңнап көрбээни талыгыр черлерже магадаан карактары-биле көрүп олурар кылдыр чуру.

Азы чуруктан чурааш, ооңу «Баштайгы башкы» деп адап каг. Ол дээрге Дүйшөнниң хем кежир бичии уругларны чүктөп дажыглап турарын, а эмдик семис аъттарлыг, кызыл дилги кежи борттерлиг кижилер чоогу-биле эртип, ону шоодуп турарын көргүскен-даа чурук болгай-ла...

А ол хоржок болза, башкызының Алтынайны хоорай-же үдеп турарын чуруп каг. Ооң соөлгү катап канчаар алгырганан сакты-дыр сен бе? Алтынайның кулаанда ам-даа чаңгыланып чоруур Дүйшөнниң ол алгызы ышкаш, кижги бүрүзүнүн чүрээнге чаңгыланып турар, ындыг чуруктан чуруп каг.

Бо дээрге мээң бодумнуң бодумга чугаам-дыр. Бодумга чугаалап чоруур чүвем-не хөй, ынчалза-даа чамдыкта бүтпейн баргылаар чүве-дир ийин. Ынчаарга кандыг чурук чуруп каарымны амдызында база билбес мен, ынчалза-даа чуруур апарымны ыяк билир мен.

Биче-оол ОНДАР очулдурган.

ИНДИРА ГАНДИНИ ӨЛҮРГЕНИ: ӨЖЭЭН НЕГЭЭНИ БЕ?

Өлүрүкчүлери – камгалакчылары

Бүгү бөмбүрзекке ат-сураглыг херээжен кижини Индияның төвүнгө өлүргенинин дугайында коргунчуг медээни делегейиниң шупту улуг солуннары ооң улуг чуруктары-биле катай 1984 чылдың ноябрь 1-де парлаан. Лондонда The Times солун мурнуку чүүлүнгө: «Дээрги кадын Ганди, Индияның премьер-министри, Нью-Делиде бодунуң бажыңының чанынга дүүн өлүрткен. Бодунуң ажылдакчыларының офистеринче ол бар чораан. Аңаа Гандини ирланд тележурналистер манап турганнар. Кажан херим эжииниң чанынга премьер-министр чедип кээрге, ооң үш камгалакчыларының ийизи холдарын хөрээнге чышпыр тудуп, чаңчыл езугаар мөгөйип мендилээннер. Ганди кылажын оожумнадып, оларның мендизинге харыылаан. Ол ойде ооң үшкү камгалакчызы револьверден премьер-министрни боолапкан. Ол дээрге Дели хоорайның полициязының чепсектиг отрядының биче инспектору Бент Сингх болган. Индира Ганди кээп ужарга, арткан ийи камгалакчылар Сатвант Сингх биле Сантван Сингх база ону боолап эгелээннер. Өске камгалакчылар боо даажы дыңнааш, маңнажып келгеш, боолап турган камгалакчыларны боолап каапканнар. Инспектор Бент Сингх ола черге өлүрткен, ооң эштери аар балыглаттырганнар.

Дээрги кадын Гандини Индияның медицина эртемнериниң институтунга эккелгеш, дөрт шак дургузунда кезиипкин кылган... Ынчалза-даа ооң амы-тынын камгалап ап шыдавааннар. Ганди өлгөн соонда Associated Press деп американ информация агенствозунуң офизинче билдинмес кижини телефоннааш: «Өжээнивис негеп алдывыс. Сикхтерниң чүдүлгези делгерезин!» – диген.

Чүү дээш?

Организаस्ताан халдаашкынның түннелинде Индира Ганди өлүрткени илдең-дир. Ону өлүргеннер ооң камгалалынга хөй чылдар дургузунда ажылдаан, дыка шыңгыы хыналдаларны каш удаа эрткен кижилер. Гандиниң камгалалынга ажылдап кирерде, олар ону өлүрер дивээни илдең, ынчалза-даа амы-тынын камгалаар ужурлуг кижини олар өлүрүп каан. Олар үжелээ — сикхтер. Индияда эң күштүг болгаш хөй санныг шажын организациязының кежигүннери. Сикхтерниң чүдүлгезиниң ыдыктыг чаңчылы ок-боону чүглө камгаланырда ажыглаарын чөпшээрөп каан. Чөпсээ чок кижиге, эң ылаңгыя херээжен кижиге чөпсек аныры — сикхтерге чүдөк бужар чорук. Ынчалза-даа Индияда миллион-миллион сикхтер ук өлүрүүшкүнге ажыы-биле чүүлдүгзүнүп турганнар. Алдан чеди харлыг Индира Ганди сикхтерге кандыг ындыг багай чүүл кылганыл? Делегейде эң-не тайбың шажыннарның бирээзиниң чүдүкчүлеринге хамааржыр сикхтер кырган херээжен ие кижини чүгө өлүрүп шаажылаар деп шиитпирлээннерил?

Кымнарыл ол?

Индияда он сес миллион хире сикхтер чурттап чоруур. Индияда эң-не бай, эң-не күштүг, эң-не эртем-билиглиг, эң-не төлөптиг кижилерге сикхтер хамааржыр. Индира Ганди өлүртүрдө Индий Республиканың президентизи сикх кижиге турган. Сикхтер — индий армияның болгаш полицияның эң дээрэ дайынчылары. Индияның премьер-министри Индира Гандиниң камгалакчылары база сикхтер. Бир эвес таксиниң чолаачызы сикх болза, бодунуң амы-тынның дээш шөлзөн бооп болур силер деп Индияда чугаалажыр. Сикхтер дээрге Индияда чүглө чаңгыс Сингх деп домей фамилиялыг он сес миллион ажыг кижилер-дир. Сикх эр кижиге тюрбан бөргү-биле өске индийлерден ылгалдыг. Сикх эр кижиге салын кажан-даа чүлүвөс, бажын кыргывас, ону кончуг шевергин кылдыр өрээш, тюрбан бөргүнүң адаанче суп алган болур. Бо бүгү сикхтерниң чүглө каракка көстүр талалары-дыр. Каракка илдикпес ажыт чүүлдери база бар.

Сикхизм — шажын-дыр

Сикхтерниң чүдүүр шажыны, чамдык шажыннарга децнээрге, элээн аныяк. Ону үндезилээн кижиге бисти эрага чедир 1469 чылда Пенджабка (Барыын Пакистан) төрүт-түнгөн Гуру Нанак. Гурунун өөрөдилгээ чажындан-на салымныын ооң башкылары магадан. Ооң башкызы Гурунун ачазынга: «Силерниң оглунар бүгү өртемчейниң башкызы боор кижиге-дир, аңаа мээң өөрөдир чүвөм чок» — дээн деп тоолчургу чугаа бар. Гуру Нанак индуизм, ислам дээш өскө-даа шажыннарның хүрээлеринге ханы эртем-билигн чедип алган деп шажынның хөй шинчилекчилери санап турар. Ислам, индуизм дээш өскө-даа шажыннарның билиглериниң таванга оларның эң эки талаларын чыгаш, чаа тускайлаң шажынны ол үндезилээн дээрзи чигзинниг чок. Чаңгыс Дээди Бурганга чүдүүрүн чарлааш, хөй бурганнарга чүдүүрүндөн, бодунун мага-бодунга хора чедиреринден, оран-делегейниң ачы-буянындан оспаксыраарындан ол ойталаан. Кызып ажылдаары, өг-бүлезинге шынчы боору, яды-ядамыктарга дузалаары, Чаңгыс Дээди Бурганга чүдүүрү — ооң суртаалында кол чүүлдер. Бодунун шажын чүдүлгезин Гуру шүлүк хевиринге суртаалдап чораан. Индустар-даа, мусульманнар-даа чок, Бурганның баарынга шупту дең кижилер бар деп Гуру Нанак чарлаан. Ынчангаштың сикхтерниң хүрээлери кандыг-даа чүдүлгелиг кижиге кезээде ажык, аңаа ол чүдүп, хонуп-даа болур. Лангар — сикхтерниң халас чемненир черлери — кижилер аразында дең деп номналды херек кырында бадыйткаан. Маңаа кижилер кады-кожа олуруп, чаңгыс ол-ла чемни чооглап болур.1539 чылда өлүрүнүн мурунунда бодунун оглу эвес кижини салгакчызы кылып каан. Ниитизи-биле он сикх Гуру башкылар чораан. Эң сөөлгү онгу Гуру башкы Гобинд Сингх кайы-бир Гуру башкыга чүдүүрүн соксаткаш, «Гуру Грант Сахиб» деп ыдыктыг номналды мөңгө Гуру башкы кылдыр доктааткан.

Улуг Моолдарның мусульман династиязы Индияга тергиидеп турган үеде сикхтерниң чүдүлгези дорамчылаашкынга, күчүлээшкинге таваржып эгелээн. Эң ылаңгыя император Аурунгзеб сикхтерге удур езулуг дайыны баштап

үнгөн. Тоску Гуру башкы — Тегх Бахадурну Делиге шаа-
жылап өлүргөн. Ооң соонда онгу Гуру башкы — Гобинд
Сингх сикхтерниң чурттаарының чаа езу-чурумун чарлаан.
Сикх эр кижии бүрүзү бодунуң чүдүлгезин камгалаар дээш,
дайынчы болур ужурлуг. Сикхтерниң хальсу деп дайынчы
бөлүглелин ол тургускан. Ооң кежигүннериниң аразында
кандыг-даа ылгал чок болзун дээш, олар шупту боттарының
төрөл бөлүктөриниң аттарындан ойталааш, Сингх (арзы-
лаң) деп чангыс ол-ла фамилияны алганнар. Дайынчы
бөлүглелдин кежигүннери беш «К»-ны сагыырын Гуру
Гобинд Сингх дужааган. Ол дээрге «кес» — бажының дүгүн
кыргывас, «кангха» — баш дыргаан эдилээри, «качха» —
тускай иштики хепти кедери, «кара» — каң билектээшти
эдилээри, «кирман» — камгаланыры-биле бижекти эди-
лээри. Шупту сикхтер дараазында чаңчылдарны сагыыр:
салын чүлүвес, таапкылаvas, арага ишпес, наркотиктер
тыртпас, кадайынга өскерилбес. Сикхтер чүгле бот-
боттарының аразынга өгленир хүлээлгелиг.

Амгы үеде Индияда чурттап турар сикхтер каш-каш
вектерниң дургузунда шажын езу-чаңчылдарының
үндезининге тыптып келген онзагай нация болур. Чүс-чүс
чылдар өттүр каң-кадык чуртталга, күш-ажылга болгаш
өг-бүлөгө хүндүлел хилис барбаан. Амгы үениң сикх
кижизи өске индийлерден кадык-шыырак, узун-бедик,
оларның арын-шырайы шириин болгаш бүзүрелдиг. Кайы-
бир кижиге чашпаалап турар азы диленип чоруур сикхтер
Индияның кудумчуларынга көзүлбес. Сикхтер дээрге
бодунга бүзүрелдиг, төлөптиг нация-дыр.

Пенджаб чөрүлдээзи

Сикхтер Индияның кайы-даа девискээринде чурттап
чоруур, ынчалза-даа Пенджаб штатта сикхтер эң хөй. Ол
штат азы Индияның соңгу-барыын девискээри сикх
нацияның үндезилекчизи Гуру Нанактың төрөөн чурту.
Индияга Британияның тергийдели дооступ турда,
Пенджабты Индия биле Пакистанның аразынга
үлештирбейн, Пенджабты бүдүн-бүрүн девискээр кылдыр
арттырып каан болза, сикхтер, индустар, мусульманнар

аразынга тывылган Пенджаб чөрүлдээзи турбас ийик. Ол чөрүлдээни Индияга эрге-чагырга тудуп турган кайы-даа чазак шиитпирлеп чадап каан. Индира Гандиниң чазаа база.

Сикхтерниң эң улуг ыдыктыг хүрээзи — Алдын хүрээ — Амритсар хоорайда. Кайгамчыктыг чараш бо хүрээге бүгү Индиядан сикхтер кээп, мөргүлдер эртирип турарлар. Пенджаб чөрүлдээзин парламент аргазы-биле шиитпирлээрин чедип ап шыдаваан сикхтер бо хүрээге ок-чепсекти мөөңнөп, ооң ханаларын быжыглап эгелей берген дээрзи 1984 чылдың эгезинде билдине берген. Хүрээге кээп чүдүп турар сикхтерге ажыттанып алгаш, аңаа террористерниң штавы ажылдап турган. Алдын хүрээже шериг күштерин киирер деп Индира Ганди 1984 чылдың июнь 5-те дужаалды берген. А ол хүн дээрге сикхтерге кончуг ыдыктыг Гуру Арун Деванның хүнү чүве-дир. Шериглерниң халдаашкынынга сикхтер ок-чепсектиг удурланган. Алдын хүрээни артиллерия-биле боолап, танкылар-биле буза бастырып тургаш, аңаа турган террористерни чылча шапкан. Алдын хүрээден бузундулар артып каан. Алдын хүрээниң девискээринге чоруткан бо операция хөй санныг сикхтерниң шажын чүдүлгезин дора көргөни болган. Индира Гандиниң частырыы ол. Индий армияның офицерлериниң хөй кезии сикхтер дээрзин уттуп, ооң бодунга хүндүткелдиг сикхтерниң чүдүлгезин тооп көрбөй, Индира Ганди барыын чурттарның политиги ышкаш кылдыр шиитпирни хүлээп алган. Ооң соонда индий армияга сикхтерниң хөделиишकिनери эгелээн. Сикх солдаттарлыг хөй шериг кезектери тура халышкан. Бодунуң хууда камгалалында сикхтерниң шуптузун үндүрүптерин Индира Гандиге сүмөлөп турганнар, ынчалза-даа Ганди ол сүмени тоовайн, сикх ийитилелден кортпазын көргүскөн. Алдын хүрээни бужартаткан соонда беш ай болгаш, Индира Гандини бодунуң-на сикх камгалакчылары адып каапканнар. Ол дээрге ыдыктыг өжээн негээшкини дээрзи кымга-даа билдингир болган.

Индияның чону, эң ылаңгы индустар Индира Гандиге ынак турганнар, ынчангаш чурттуң шупту девискээринге сикхтерни эттеп-сол, олүрүп эгелээн. Хөй сикх хүрээлерни ортедипкен. Индияның президентизи сикх Гиани Заила

Сингхтиң машиназын даш-биле соккулап каапканнар. Сикх шериг кезектери сикх офицерлерниң командылалы-биле үймээн үндүреринге белен апарганнар. Чуртка хамааты дайыны хып үнери чайлаш чок болу берген. Индияның президенти Гиани Заила Сингх Индира Гандиниң оглу Раджив Гандини чурттуң премьер-министри кылдыр томуйлааны, сикхтерге удур хөделиишкиннерни соксадырын телевидение дамчыштыр Радживтиң чондан дилээни ол бүгүнү соксаткан.

Боттарының сагыш-сеткилиниң эң ыдыктыг чүүлдерин дора көрдүргөн кижилер террористер апарып, өлүртүп каап болурлар — оларның орнун өскелер дораан-на ээлептер. Күш көргүзөр чорук күш-биле удурланыр чорукту тывылдырар. Ындыг аарыг шериг күжү-биле кажан-даа эмнеттинмес...

«XX вектиң чажыт материалдары» деп журналдан Шаңгыр-оол СУВАҢ кызыра очулдурган.

Сайлыкмаа КОМБУ,
чечен чогаал шинчилекчизи.

АМГЫ ҮЕНИҢ МААДЫРЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА НОМ

Чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгның «Чудуруктун чажыды» деп номунуң онзагай чүүлү — тыва кижиге чоргааралды, магадаашкынны оттуруп кээр күчүлүг шынарлыы болур.

Номда «Достурбаан чудурук», «Төрүмелинден чаяан», «Үшкү сылдыс», «Шынзыттырган бүзүрел», «Чемпионнар дарганы», «Чоргааралдың дөзү», «Өвүр чажыды» деп аттыг эгелер-биле бердинген чечен очерктер бар. Оларның кол маадырлары бистиң үжилеривис, амгы үениң кижилери: Соян Аяс, Монгуш Мерген, Хертек Родион, Чучунов Афанасий, Донгак Борис, Шивит-Хуурак Илья, Монгуш Семен. Тываның шылгараңгай спортчулары. Эңне бөдүүн кижизиг сеткилдиг, бедик мөзү-бүдүштүг, бурунгаар чүткүлдүг кижилер.

Чанывыста чурттап чоруур үжилеривис дугайында мынчаар делгеми-биле маажым, уран-чечени-биле делгеренгей тоожуп бижээн ном байтыгай, биче хевирниң чогаалдарын-даа чоокта көрүп көрбээн боор бис.

Үстүнде ады кирген спортчуларывыс дугайында солун-сеткүүлдерден медээлерни каксы дыңнап, номчудувус-ла ыйнаан. А бо номда маадырларның төрүттүнгенинден эгелээш, оларның ук-төөгүзүн, тиилелгеже базымнарын, чүткүлүн тодаргайы-биле бижээн. Оларның аттары тыва кижиге бүрүзүнге билдингир, сураглыг аттар болур ужурлуг. Олар бистиң үениң езулуг маадырлары-дыр! Маадыр дээрге кандыг-бир чүүлге шылгарап, маадырлыг чорук кылып

каан кижини ынча деп адаар болгай. А бо үстүндө адаанывыс Тываның оолдары, аваларының кара баштыг эрге-чассыг оолдары Россия чергелиг, делегей чергелиг маргылдааларга төрөөн Тывазының, оон эрткеш, Россияның адын сыкпайн, аңаа езулуг алдарны, хүндүлелди эккеп бергени улуг маадырлыг чорук болур-дур. Олар — маадырлар-дыр.

«Чудуруктун чажыды» деп номнун маадырлары — хензиг, адыш ою хире бичии Тываның оолдары, тыва кадайларның төрүп кааны кара баштыг оолдары бир-ле дугаарында Россияның ат-алдарын делегей кырында бедик көдүрүп турар. Ол дугайын түңнөп бижээн одуруглар бедик байырымның бижиттинген: *«Аяска Россияның ак, көк, кызыл өңүг тугун тутсуп бээрге, ол ыдыктыг тукту өрц көдүрүп алгаш, ону тиилелгеже эккелген ринг долгандыр маңнаан»*. *«...Хараганныг Хайыраканга чер базып өскөн, бөдүцн тыва оолдун алдарында Россия күрүнезиниң алдарын кадыпкаш, оон гимнин ырлатканыдаа, ыдыктыг тугун көдүргени-даа Мергенниң дүжү-түлүндө дег сагындырган...»*. *«Родионнун мойнунче алдын медальды кедирипкеш, шак ындыг чайырлыг кубокту тутсуп бээрге, Россия Гимни зал долдур чаңгыланы берген болгаш цш алалыг Тугун бедигээш өрц көдүрүп эгелээн»*.

Шак мындыг маадырлар дугайында бижири берге болгаш нарын ажыл болур. Авторнун чогаалчы болгаш публицист талантызы маңаа кол илереттинген. Чончу, чечен дыл-биле ном бижиттингенин демдеглексенчиг.

Номнун арын бүрүзүндө тыва кижилерге чоргаарал дыңналып, билдинип кээр. «Достурбаан чудурук» деп эгеде Соян Аястың тиилелгеже амыр эвес базымнарын, чедиишкиннерин делгереди бижип тургаш, бир домакта ол чүү кижил дээрзин тода дамчыткан: *«Цүц мындыг кижикөрбээн, сыгыр карактарлыг Брюс Ли, Джо Луис, Джек Демпсей, Ван Дамм тыпты берди? Таварышкан кижикүрүцүн нокауттаары шын бе?»* Бистер, көрүкчүлөр, Брюс Ли, Ван Дамм, Джек сугларны дириг-чуруктардан көөр дээш, шуут-ла тынывыс садар чыгыы болгай бис. Ам бо үстүндө чаңгыс домак бистиң бодувустун чаңгыс чер-чуртуувус Соян Аяс кым-дыр, кымнар-биле деңнежип

турар-дыр... дээрзин биске билиндирип берген тодара-дыышкын болур. База «Төрүмелинден чаяан» деп эгеде Монгуш Мергенниң делегей ареназынга чедишшинерин бижип тура, автор мынчаар бижээн: *«Мерген 51 кг деңзиге кымга-даа аштырбаан, шупту удурланкчыларын теп, шанчыл каапкан. Россия тренерлери меге чөдүлүн чөдүрүп, чушкуузун дырбангылааннар: тывалар деп чүц мындыг улус тыпты берди аан бо, кикбоксингиге улусту ашкаш турар»*. Мында Мергенниң чедишшинери бүгү Тываны, тыва чонну канчаар алдаржыдып турары тода бижит-тинген. Оон аңгы кандыг сөстөр херек боор! Чонунга, чуртунга ынак кижилер мынчаар бижип, ынчаар чугаалап шыдаар дээрзин база номчукчу ожаап каар.

«Чудуруктуң чажыдында» Тыва чоннун онзагайын элээн делгеренгей, чоргааранчыг кылдыр бижээн одуруглар кайы хөй. *«Кызыгаар заставаларының командирлери тываларны былаажып ап турдулар! ...тивалар кедергей аът мунар болгаш ону ажаар болганнар. Часпас адарын канчаар ону, диштин чүгле караанче боолаар, боттары дырышкак кара-даа болза, кадыг-бергеге шыдамыккай, чадаг маңнап, лыжалап, хирежип турда, шупту дески... Сахалинниң улуг харының кырынга хаарыктап удуп чыдар болганнар-дыр, чүц кончуг шыдамыккай чон ийик... А спорт талазы-биле! Турнике шупту туттунар, өске роталарга кедергей улуг орус оолдарны эң чолдаа-ла чаа октаар, хол бомбцунге ойнаарының аваангырын!»*.

Номну база бир солун, оон утка-шынарын байлак-шыдып турар чүүл - делегей чергелиг улуг-улуг спортчулар дугайында чугаалап турар одуруглар болур. Авторнун сорулгазында тыва спортчуларның дугайында бижири болуп турган болбайн аан, ынчалза-даа делегей чергелиг, харын-даа тоолчаан домактарже кирип турар спортчуларның дугайында хөй билигни номчукчуларга чедирип турар. Брюс Линин «үш буттуунун» дугайында болгаш ол назынында 602 кижиле маргышкаш, 597-зин тиилеп алганын, кандыг-даа спортчу ат эдилевээн-даа болза, оон алдарлыг болгаш ол Америкага чурттап тургаш, кыдат шош хевирлери ушу, кунг-фуну кадыпкаш, джит кун до деп чаа хевирни чогаатканын автор тода бижээн. База Майк

Тайсоннуң спорт делегейинче кирип келгени, 20 харлыында эң аныяк делегей чемпиону апарганы номчукчуларга сонuurганчыг. Автор номнуң база бир маадыры Николай Ивановичиниң сөзү-биле делегейниң үш дакпыр чемпиону Мухаммед Али дугайында, ооң мусульман шажынны хүлээп алгаш, адын солуп алганын, Вьетнамче, дайынче чоруурундан ойталааш, чемпион адын казыдып турганын, 1971 чылда Дээди суд биеэги ол доктаалын солуп каапканының дугайында солун төөгүнү чугаалап берген. Делегей чергелиг спортчулар дугайында, оларның намдар-төөгүзүн, чедииникиннерин, тиелелгелерин бо номдан хөйү-биле билип алыр аргалыг-дыр деп түңнелди кандып-даа номчукчу кыла бээр дээрзинге чигзиниг чок.

Тывага каратэ оюнун сайзырадып, нептередип эгелээн спортчу, тыва кижии бүрүзүнге идеал база чоргаарал болуп чоруур Орус-оол Владимирниң дугайында автор тодаргай бижээн. Ооң тывалардан бир-ле дугаарында бо спортка Бүгү-эвилел чергелиг чедииникин чедип алганындан эгелээш, бо оюннуң ынчангы турган коммунизмниң үзел-бодалынга таарышпас турганынга чедир билигни бо номдан номчукчуга чедимчелиг чедирип турар. Орус-оол Владимирниң Тывага эгелеп кааны спорттуң бо хевири сайзыралды алы бергенин бо ном биске тода төөгүп бээр. Владимир Орус-оолдуң ажыдып кааны Самбажык аттыг клуб аттыг-чарлыг, хүндүлүг спорт школазы апарганын база ожаап номчуп каар аргалыг бис.

«Чудуруктуң чажыды» делегей чергелиг ат-алдарлыг спортчулар дугайында тодаргай тоожуп тура, улустуң аас чогаалдарында кирип турар, чоннуң ынак маадырлары мөгелер дугайын база оюн эртпээн. Чижээ Арбак-оглу деп мөге дугайында тоолчургу чугааны автор мерген ажыглаан. Ол Моолга барып хүрешкеш, моолдарның Чаан мөгезин октаан тыва мөге болур. Ол кызыл-дустай бергенде билдингени болза, хөрек сөөктери шупту тудуш кижии болганын номчукчу сонuurгап номчуур.

«Чемпионнар дарганы», «Чоргааралдың дөзү», «Өвүр чажыды» деп эгелерде спортчу тренерлер Доңгак Борис, Шивит-Хуурак Илья, Монгуш Семен оларның дугайында

очерктер бердинген. Делегей чергелиг спортчулар белеткээринге боттарының билиин, үе-шагын харам чокка бериң чоруур үжилеривис дугайында делгеренгей бижиң көргүскөн. Оларның кижиги мөзү-шынарларын өөреникчилери салгап ап чоруурун автор бо очерктерде дамчыдып турар. «Башкызы кандыгыл, өөреникчизи шак ындыг» дээн чөп чугааның бир илерээшкини бо номда тода бижитинген. Башкы тренер кижиниң күжү үнмээн болза, регион, Европа болгаш делегей чемпионнары кайын үнерил...

Тыва кижилерге чоргааралды оттуруп турар күчүзү бо номнуң арын бүрүзүндө, одуруг бүрүзүндө тода илергейдир.

Чанывыста чурттап, ажылдап чоруур үжилеривисти эпти-ле эскербейн чоргулаар болгай бис. Бо ном ботбодувусче кичээнгейлиг болурувусту оттуруп бээр улуг күштүг. Ооң-биле чергелештир эң-не кол чүүл — тыва чонга, тываларга чоргааралды, магадаашкыны оттуруп, национал медреселди бедик хевирлээр ном болур. Бо чогаалды номчаан соонда номчукчулар чоргаарал-биле бирле сөстөрни чугаалаар боор дээрзинге бүзүрелим улуг. Ол болза мындыг сөстөр: «Мен тыва мен».

Алимаа ХЕРЕЛ,
Тываның Күрүне университетиниң башкызы

ЧҮРЕКТЕРНИҢ ҮНҮН ДЫҢНАП БИЛИРИ

Литератураның аймактары болгаш жанрларының аразында эң-не нарын болгаш берге жанр — шиин жанры. Маңаа бадыткал кылдыр делегейниң эртемденнери, чогаалчылары Пушкин, Гетте, Лессинг, Герцен, Гегель, Белинский, Чехов, Маяковский оларның ажылдарын адап болур. Олар шиин жанрларының утказын бедик үнелевишаан, ону поэзияның эң бедии, уран чүүлдүң кайгамчык чараш хевири-дир деп үнелээннер. Чүге дээрге ону чүгле номчуур эвес, а харын эрткен болгаш келир база амгы үени сцена кырынга карак-биле көрүп, бүгү болуушкуннарның дургузунда дириг херечи болуп көрүкчү кады

чурттап эртер ужурлуг.

Тыва драматургия талазы-биле шинчилел ажылдарын критик А.К. Калзан эрткен чүс чылдың бежен чылдарның төнчүзүнден эгелээн. Баштайгы тыва шиилер 1925 чылда көстүп келгилээн. Чээрби чылдарның шиилерин импровизацияның (сценага удур чогаадырының) аргазы-биле Кызылга нам школазының сургуулдары болгаш революсчу шериглер үндүрүп эгелээн. Үжен чылдарда авторларның бижээн шиилериниң хөй нуруузу парлалгага үнмейн, авторларның киржип турганы уран чүүл бөлгүмүнүн хереглелинге тааржыр ийи-чаңгыс экземплярлыг сөзүглелдер турган. Ук шиилерниң сөзүглели колдуунда читкен ужурундан, оларның утказын чүгле тус-тус кижилерниң сактыышкыннарында арткан бооп турары хомуданчгы.

Тыва шии чогаалы тыптып келирде чүнүң-даа мурнунда, орус классиктиг болгаш совет шии чогаалының үлегерчижээн алган. Тыва бижик чогааттынган соонда шии чогаадыр талазы-биле тодаргай үлегер-чижекте орус литератураның төлээлекчизи А.А. Пальмбах бир дугаарында чонга тараткан. Ооң 1931 чылда үлегер-чижек кылдыр «Колхозка саат кылырларны узуткаалыңар» деп тыва амыдырал дугайында шиизи бир-ле дугаарында солун арнынга болгаш тускай дептер кылдыр тыва дылга парлаттынган

Тыва чогаалчыларның аразындан драматургия жанрының тыптырынга тыва литератураның үндезилекчилери В. Көк-оол, С. Тока, С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, О. Саган-оол оларның киирген үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Оларның соон дарый тыва литератураның ийиги салгалының чогаалчылары С. Сюрюн-оол, К. Кудажы шии бижиир талазы-биле үстүнде адаанывыс үндезилекчи чогаалчыларның ужуундан туттунуп, ук жанрны сайзырадырынга ужур-дузалыг эвээш эвес шиилерни бижээн.

А тыва литератураның амгы үе-чадазында шии жанры-биле ажылдап турар чогаалчылар көңгүс эвээш деп эскерип болур. Оларга Е. Д. Танова, К. Ч. Сагды, Ч. Ч-Д. Ондар, Э. Б. Мижит хамааржыр. А оларның аразындан Э. Б. Мижит - амгы тыва литератураның шии жанрының делгем ховузунда эң-не шылгараңгай драматург. Ооң бижээни

«Чиргилчиннер», «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?», «Кара-Дагның казыргызы», «Өргүл», «Күлтегин» дээн ышкаш шиилери көрүкчүлөрдүн улуг сонургалын оттуруп, чогаал сайгарыкчыларының кичээнгейин хаара туду берген диде, частырыг болбас.

Литература шинчилелиниң талазы-биле ап көөргө, Э. Мижиттиң «Чиргилчиннер» деп шиизи жанрының талазы-биле ханы сайгарылга албаан. Шииниң чогуур деңгелге чедир сайгарылга албааны тыва литератураның, тодаргайлаарга шии чогаалының критиказының оожум сайзыралы-биле база тайылбырлаттынар деп санап турар бис. Бистиң бодалывыс-биле алырга, «Чиргилчиннер» драматургтуң эскериичелин, чогаадыкчы салым-чаяанын бадыткап турар.

Трагикомедия... Ол комедияның-даа, трагедияның-даа шынарлары кирип турар шии чогаалы. Ооң үндезининде авторнуң хамаарылгазы чыдар; чаңгыс ол-ла чүүлдү драматург трагедиялыг-даа, комиктиг-даа кылдыр көрүп болур. Трагикомедия деп хевирге автор бодунуң туружун айытпас, бирээзинге кээргелди оттуруп турган, өскезинге удурланып турар. Ынчап кээрге, амыдырал чүглө трагиктиг болгаш каттырынчыг чүүлдер-биле кызыгаарлаттынмас. Ол эгээртинмес хөй талаларлыг. А комедия биле трагедия каттырынчыг болгаш трагиктиг чүүлдерни тускайлап көргүзөр жанрлар. Ынчангаш амыдыралдың бүгү талаларын, кижилерниң хөй янзы тывызык мөзүшынарын трагикомедияга деп хевирге Э. Мижит илереткен.

Ук шии «Күскү теректер», «Индияның иези» болгаш «Элезинде орду» деп үш аңгы новеллалардан тургустунган. Э. Мижиттиң «Чиргилчиннер» деп трагикомедиязы төнчүзү хенертен өскерли берип болур үш аңгы болуушкуннардан тургустунган болгаш, авторнуң туружу тодаргай айыттынмаан чогаал.

Трагедия-даа, комедия-даа жанрларының каттышканы трагикомедия хевири тыва драматургияның оруунга моон мурнунда турбаан.

Э. Мижиттиң «Чиргилчиннер» деп шиизин баштай көргөн көрүкчү «Күскү теректер», «Индияның иези»,

«Элезинде орду» деп үш новелладан тургустунган трагикомедия ынакшыл, найырал, мөзү-шынар темаларын чуруп көргүскөн деп түңнелге кээп болур. Ынчалза-даа ол үш новелланы чаңгыс чогаал кылдыр каттыштырып турар бир-ле онзагай демдек бар. Олар үш аңгы кыскажак чогаалдар болза-даа, үш аңгы тема-биле кызыгаарланмаан — шииниң делгем темазы болгаш идеязы ону чаңгыс түңнелге чедирер. Ону сайгарарда, баштай дараазында шынарларны демдеглеze чогуур. «Чиргилчиннерде» болуушкуннар үе болгаш девискээр талазы-биле хөй черни ээлевейн турар: чогаалда социал-экономиктиг азы ниитилел-политиктиг улуг өскерлиийшкуннар эвес, а хүн бүрүнүң болуушкуннары, чөрүлдээлери чуруттунган.

Шииниң дылында улуг нарын чүүл чок, ооң киржикчилери база эвээш: новелла бүрүзүндө чүгле ийи-ийи персонаж киржип турар. Оларның диалогтары, монологтары ындыг-ла узун болгаш нарын эвес.

Чогаалда авторнуң киирген ырылары безин чон ортузунда билдингир ырылар: «Күскү теректер», «Удур көргөн карактарың сорунзазы...», «Чарлыышынның бүдүүзүндө тур мен, эжим...». Авторнуң ремаркалары база-ла кыскажак, бөдүүн болгаш, ооң болуушкуннарга хамаарылгазын тода илеретпейн турар. Моон алгаш көөрге, автор, шынап-ла, жанр талазы-биле тыва литературага чаа, утка-шынар талазы-биле ханы уткалыг чогаалды бижээн, ында көдүрттүнгөн тема болгаш идея кижиге бүрүзүнге билдингир болгаш чоок деп болур-дур.

Э. Мижиттин «Чиргилчиннер» деп шиизинге хамаарыштыр Сибирьниң национал театрларының шинчилекчизи, профессор В. Ц. Найдакова «Авторнуң бо сцениктиг новеллалардан тургустунган экзистенциалдыг шиизинде үш новелланың шуптузунда кижилерниң боттарынга чогаадып алганы чиргилчиннер дугайында, ол чиргилчиннерниң эстип чидип, буураарының дугайында чугаа чоруп турар» деп демдеглээн. Ынчангаш шииде кол чүүл — чиргилчиннер. Аңаа тодаргай харыы бээр бетинде, экзистенциализм деп чүл, ол дугайын каксы көрүп көрээлиңер. «Экзистенциализм» (existencia) деп латин сөстү чуртталга

философиязы, амгы философияның бир адыры деп тайылбырлап турар. Ук өөредигниң тайылбырлап турары-биле алырга, кижиге чүгле демисел, човулаң болгаш өлүм дээн чижектиг байдалдарның ачызында бодунуң алыс утказын билип алыр деп берген. Бо тайылбырны тодаргай чижектерге көөрү-биле экзистенциализмниң эң-не көскү төлээлериниң бирээзи орус литератураның көскү чогаалчызы А. П. Чеховка каксы доктаалыңар. Авторнун «Чайка», «Вишнялыг сад», «Иванов», «Хову» деп шиилеринде чуртталганың утка чогуңуң дугайында чугаа чоруп турар. Ол шиилер дүмбей караңгы-биле, идегелдерниң буураашкыны-биле доостур. А. Чеховтуң шиилериниң сюжеттериниң кол үндезини кижиге биле ниитилелдин үскүлежишкин эвес, а маадырның иштиги делегейинде чөрүлдээлер.

Ынчангаш Э. Мижиттиң «Чиргилчиннер» деп шиизинде А. Чеховтуң шиилериниң идеялиг утказы-биле дөмей чүүлдер барын эскердивис. Бирээде, «Чиргилчиннерниң» маадырлары, А. Чеховтуң персонажтары дег, төөгүде билдингир, сурагжаан маадырлар эвес, а база-ла бодуң кижилер. Мында авторларның кайызы-даа кижиниң иштиги делегейинде болуп турар болуушкуннарны чырыдып турар. «Чиргилчиннер», А. Чеховтуң чогаалдары ышкаш, идегелдерниң буураашкыны-биле доостур. Ону бузулган пластинканы болгаш көзер бажыңның үрелгенин, сынган чечекти база тоглаан бүрүлериң дамчыштыр көргүскен. Бо чүүл, А. Чеховта ышкаш, чуртталганың утка чогуңуң дугайында теманың бир янзы тайылбыры болуп турар.

Э. Мижитти экзистенциализмниң бир ужун азы өске талазын көргүзерин оралдашкан чогаалчы деп база санап болур. Чүге дизе чуртталгазының утказы чок деп билип каан кижиниң дараазындагы базымы кандыг болурун «Чиргилчиннерде» ажыдарын оралдашкан. Оон аңгыда Э. Мижиттиң көрүкчүге хосталганы берип турары солун.

«Чиргилчиннерниң» идеялиг утказында база бир демдегелексээр чүүлүвүс болза, автор чуртталганың эң-не нарын болгаш чугула айтырыгларын салбышаан, кижилерни чүректерниң үнүн дыңнап билиринче кыйгырып

турары. Шынап-ла, кижилерниң хөй кезииниң сеткилинде «өлүм соонда бир-ле чырык өртемчей бисти манап турар» деп идегел чаштып, хып чыдар. Кижилерге амыдыраар күштү, даартагы хүнге бүзүрелди, «өлүм-биле шүптү чүвө доозулбас» деп идегел берип турар. Бир эвес бис езулуг үнелиг чүүлдерни чиргилчиннерден аңгылап албас болзувус-са, бистиң чуртталгавыстың утказы күскү теректиң бүрүлери дег тоглап, хээрек пластинка дег буступ, элезинче дүлнүп кирген шивээ дег чиде берип болур. Чижээлээрге, “Индияның иезинде” Амаа угбай мегелеткенин медресеп билип каары, ооң клубче алыр дээн чечээниң сынып, ынак пластиказының бустуру; “Күскү теректерде” Биченей, Борбаанайның ынак кижизи олар-биле, хензиг-даа бол, чугаалажыптар, оода танып каар боор дээн сеткилиниң харыы чок артары; а «Элезинде ордуда» иешкилерниң идегели, оларның чаңгыс оглу Сылдыстың өлүмү, Илдир-мааның тудуп турганы бажыңның буступ дүжери.

Ниитизи-биле алырга, «Чиргилчиннер» чүгле ынак-шыл, найырал, мөзү-шынар темаларын чырыткан эвес, а оон-даа ханы — чуртталганың утказының дугайында айтырыг салып турар философчу чогаал-дыр деп санап турар бис. Ынчангаш бо чогаалды «экзистенциалдыг шии», тодаргайлаарга, кижиниң чуртталгазынга хамаарышкан чогаал деп түңнөп болур-дур.

Чылгычы ОНДАР

КАЗАХ ЧЕРНИҢ ХӨӨННЕРИ

ДЫДЫРАЙ

Астана хоорайга бичии сырыннап дүвүлөп чоруй, чаъс холумактыг харын бызаңнап, дээр аязып келди. Чазын Астананың агаар-бойдузу бир янзы. Чамдыкта дээр хиндиинде хир чок аяс, хүннээрек хүн хүлүмзүрүп, херелдери-биле кижиги бүрүзүн шонуп ойнаанзыг-даа. Ынчап тура, хенертен булут тыртып, дүвүлөп, хат-шуурганныг чазын тө каап эгелээр. Тенек сыйбың аныяк кыстың аажызы-даа сагышка кирер. Казах кыстарның чаңы ындыг бе дээрге, олар топтуг, эрес-кежээ, аажы-чаңы сыйбың тенек эвес, а орус кыстарга дөмөй бе дээрге, база орта билдинмес. Хову чер болгаш, ындыг бе? Агаары дораан өскерлир.

Соңгу Казахстанның девискээри черле ындыг чер дээр чораан. Кыжын соой бээрге, кижиниң арны-бажын чүс-чүс инелер-биле ажыңнадыр кадап турганзыг кылдыр чыварлай бээр, тынары безин берге апаар.

Шаг шаанда чылыг бажыңнар чок турда, казахтар канчап чурттап чораан улус боор деп кижиги чайгаар-ла бодай бээр. Дээскиндир хову, хар, хөртүк, соок шуурган, хат. Ыяш-даш безин ховар таваржыр черге от салып, чылыгын алыры безин амыр эвес. Казахтар шаг шаанда чылыг агаарлыг мурнуу чүккө көже бергеш, аңаа кыштап алгаш, а чайын изиг дендээр үезинде соңгу Казахстанче чайлаглап кээр турган чадапас.

Чогум Астана дээрге найысылал дээн. Казахстаннын кур черин шингээдип эгелээш, 1954 чылда Целиноград деп адай берген. Казахстаннын найысылалы кылдыр чоокку үеде чарлааш, Астана деп адаан. Целиноград деп адаар мурнунда Ахмолинск деп адап турган. Ахмола дээр атты очулдуарга, Ак-чевег дээни ол. Бо черниң хөрзүнү ак, дусталчак, тулааланчак чер. Хоорайның кыдыында эрте-бурун чевеглер бар. Казахтар боттарының бурунгуларын ажаагаш, дусталчак ак дой холаан довурак-биле улуг бажың ышкаш хөөрлер тудуп каар улус чораан.

Амгы хоорай Астана Ишим хемниң ийи талазында. Чаа хоорай хемниң солагай талазында кончуг чараш кода-сүмө кылдыр сайзырап өскөн аныяк хоорай. Келир үениң хоорайы.

Кылаштап чанып орарымга, чанымга машина тура дүшкеш, медээлей берди.

— А саламелекум! Ондар мырза! — дизе-ле көөрүмге, Өндербек биле Алдынбек болду. — Байбесунов аксакалды таныыр болгай сен. Ооң бажыңында бешбармак белеткеп каан. Ынаар бар чор бис. Кады бараалыңар — деп бо.

— Мен, чалатпаан аалчы, татар кижиден дора апаар мен. Хоржок — дидим.

— Чок, сен татар кижиден эки боор сен — дээш, эдертип алгаш чоруптулар.

Аксакалга садыгдан садып алган конфет-чигирим сундум.

— Бешбармак шагда белен — дидир.

Хөөрежип шайлаан соонда, демги оолдар национал хөгжүм херекселдерин алгаш, казах ырлар ырлай бердилер.

Чамдыкта олар мени Россия чурттуг деп уттупкаш, казахтажып чугаалажып эгелээр. Мен чугааның алыс утказын билип кааш, база хей-аъдым көдүрлүп, тывалап харыы бээримге, база билип каарлар.

Олар меңээ сөзү-даа, аялгазы-даа, хөөнү-даа чараш ыр ырлап бергеш, ол ырның ады «Дыдырай» дидирлер. Ынакшыл дугайында ыр. Ол ырны ийи аныяк кижиниң ынакшылынга тураскааткан. Кайгамчыктыг чараш

ынакшылдын төөгүзү дээр чораан. Дыдыраш кара баштыг аныяк орус оол биле казах кыстың дугайында. Ол кежээ ынчаар доозулган. Каш айлар эрткенде ажыл аайы-биле Ахмола облазының Кургалчино район төвүнге чеде бердим. Кежээ бисти үдеп турда, ол черниң чагырга даргазы бир ыр ырлап бэйн дээш «Дыдырай» деп ырыны ырлап берди.

— Бо ырыны мен дыңнаан мен. Чараш ыры-дыр — дээримге:

— Мында ол ырыга тураскаал тургускан бис. Ол ийи аныяк кижии борта чурттап чораан. Оларның бирээзи ам-даа дириг бар -- дээр чораан.

«Дыдырай» дээрге, бистии-биле алырга, «Дыдыраш» дээн дээрзин шупту билир боор.

ЭКИ «МЕНТ»

Удуртулгам меңээ Балхаш хоорай четкеш кел деп даалга берген. Мээң-биле кады Зарипов Александр Михайлович чоруур болду. Демир-орук биледин баар-кээр кылдыр садып алдывыс. Белеткел ажылын дооскаш, демир-орук өртээлинге Зариповтуң оглунга чедиртип алдывыс. Карагандага четкеш, кежээкиниң тос шакта Балхаш баар поездиге олурупкаш, даартазында эргенгиниң сес шакта Балхашка кээривиске, бисти уткуп алыр болганнар.

Орук узун болганда, ийилээн хөөрежип, шайлап каап чоруп ор бис. Ооң салым-чолу бир янзы кижии болду. Ал-боду татар уктуг болза-даа, бодунуң дылын эки билбес, а бодун орус мен дээр. Төрүттүнген чери Одесса, өскөн чери Казахстан.

— Бо бар чыдарывыс Балхаш деп хоорайга мээң хып дээн чалыгы үем эрткен болгай. Командировка баар силер дээрге, сеткилимге дыка таарышты. Мен бо хоорайга он чеди харлыг тургаш Балхаштың далай училищезин доозуп, хеме башкаларының талазы-биле тускай мергежил алган мен. Балхаш хөл ол үеде балык тударынга алдаржып турган. Малинка деп балык бар, тулган амданныг. Ону туткан дораан бажын ап кааптас болза, хоралыг. Ол хөл чанынга балык ажыл-агыйлыг хөй совхозтар турган. Совет Эвилелиниң үезинде бис, балхашчылар, ол балыкты

садыгларга безин көөр эвес. Хөй нуурузунда ону даштыкыже үндүрүп турган боор. Дыштапыр хуннерде хоорайже шөлээлеп үнгөш, уруглар дээш тус черниң казах оолдарбиле болганчок-ла содаалажыр турдувус. Аныяк үевисте чүү турбаан дээр. Ол дээрге националдар аразында бот-боттарын ылгашкан чорук эвес-ле болгай.

— А силер шагдаа ажылынга ажылдап чораан ышкажык силер...

— Ийе, ооң бертинде мен Балхашта балык болбаа-зырадыр заводка соодукчу дериг-херекселдин тускай инженери турумда, мени шериг келдирип аппаратан. Үш чыл тептим. Шериг чоруурум мурнунда СЭКП кежигүнүнге мени хүлээп алган чүве. Шеригни иштики херектер ямазының тускай шериглеринге эрттиргөш, Казахстанга халажып кээримге, эш-өөрүм улуг дой азы «сабандуй» организастан. Эртен оттуп кээримге, караам «чечектелип» калган, көк болду. Авам кадай улуг алгызын көдүрүп, шимээн эвес шимээн үндүргөн. Мени эдертип алгаш, шагдаа черинге эккелген, ол мени эттээн хулиганнарны диледири ол. Дежурный шагдаага хамык чүвени авам тайылбырлап чадап турда, начальниги чедип келгөш, чүү болганын сонуургай берди дивес сен бе. Мени өрээлинче кииргөш:

— Чүү болду, солдат? — дидир.

— Чүү-даа болбаан... бо авамның ынчан турары ол-дур... Бичи «сабандуй» болган...

— Кым караанны «чырыдыпты»?

— Кым чырыдар боор, бодум... тайгаш, барып уштум.

— Бодуң каяа шериг албаны эрттирдиң?

— Урал чоогунга... баштай Москва облазынга. Биче командирлер школазы доостум.

— Шериг биледиң өске-даа документиленең бар бе?

Документилеримни кителим карманындан уштуп бердим. Оларның аразынга партия кежигүнү биледим база бар. Шагдаа начальниги мени чемелей аарак көргөш, бажын чайды.

— Кончуг багай-дыр! Кымга үлегер-чижек көргүзүп турарың ол, эш Зарипов?! Коммунист, сержант! Орден эдилекчизи! Багай-дыр, кончуг багай-дыр!

— Буруулуг болдум эш, майор — дидим.

— Мен сээң эжиң эвес мен. Тамбовтун көк бөрүзү, сээң эжиң ол-дур. Ындыг кино көргөн сен бе? Че, ындыг-дыр. Кызыл Сылдыс орденин чүү дээш алган сен? — деп, шагдаа начальниги улам сиңникти.

— Дайынчы даалга күүсеткеним дээш. Ында бижип каан — дидим.

— Мээң милициямга ажылдаар сен! — дээш, майор дежурныйга даалга бергеш, комиссияже кирипти. Олчаан шагдаалап ажылдааш, пенсия четтим — деп, Зарипов хөөрей-дир.

Балхашка кылыр ужурлуг ажылывыс кылгаш, даартазында Астанаже чанар дээш, демир-орук станциязынга кээп, поездиге оруптувус. Орукка чоруп ора, Зариповтун шагдаалап чораап ужурашкан таварылгаларын дыңнап, чамдыкта ону хөөредип каап чор мен. Боду хөөрем эр болду. Бодунуң четпестерин база чажырбас. Ону улам хөөредир, чамдыкта харын немептер хире.

— Пенсияже үне бергеш, «Престиж» деп фирманын президентизиниң айыыл чок чоруун хандырап албанын баштап тургаш, кара-бажыңга алды ай олурдум — деп, кижим хөөрей-дир.

— Ол-ол, солун-дур, чугаалап көрөм — дидим.

Кижимниң караа чырып, хөөрээри дам барды.

— Хамык ужур мындыг болган. Мен шагдаа органнарының кем-херектер истелгезиниң албанынга дыка үр ажылдаан мен. Арга-дуржулга-даа четчир. Степногорск деп хааглыг хоорайның шагдаа килдизиниң начальнигиниң албан-дужаалындан пенсияже үнгөн мен. Пенсиялап алырымга-ла, Совет Эвилели бузулган, янзы-бүрү берге амыдырал эгелээн. Казахстанга байдал дыка нарын апарган. Ынчан орус хамаатыларга суг дыка нарын турду. Харын-даа ол үеде эрге-чагырганы Назарбаев холунга апкан. Оон башка дыка берге болур турду. Ол үеде мен демги фирмага ажылдай бердим. Хостуг үелерде амы-хууда истелгелер кылып, акша ажылдап ап болур турган. Ооң-биле база бораланып турдувус. Бир катап чанывыста совхозтун хой инектери чидип туруп берген. Меңээ ээлери

кээп, дуза диледилер. Чөшпээрежипкен мен. Дыка хой шагдаа ажылдакчыларын таныыр болгай мен. Ол районнуң шагдаа черинге киргеш:

— Мени Зарипов Александр Михайлович дээр. «Пристиж» деп фирманың президентизиниң айыыл чок чорук талазы-биле албанының начальниги кижии мен дээримге, дежурный шагдаа тура халааш, езулап тур. Мени Назарбаевтиң президенти албанының айыыл чок чорук талазы-биле удуртукчузу деп бодаан боор. Меңээ база ындыг хүндүткел таарымчалыг болган хире. «Президентиниң айыыл чок талазы-биле удуртукчузу!» — деп, мени өскелерге таныштырарга, документим көргүзүп каап чоруп тур мен. Мээң истеп келген херээм дугайында чугаалаарымга, улустуң ыды чидип каар. Ол мени элдепсиндирген. Истелгениң түңнелинде организастьг кем-херек үүлгедикчизи бөлүкчө үнүп келдим. Ооң удуртукчулары прокурор, шагдаа начальниги, ооң оралакчызы, бөлүк ажылдакчылары, совхозтуң директору, ветеринар, көдээ совет-акиматтың удуртулгазы, эът комбинадынын директору, автобаза эргелекчизи болду. Оларны удуртуп турган кижии чечен уктуг эр. Ооң бажыңындан ынчан снайперлер боозу, пистолеттер, аңчы боолар, бир «калашников» автоматты тып алдывыс. Бо бүгүнү илередип үндүрүп кээримге, мээң бодумну бажыңнап алдылар.

— Чүгө? — деп айтырарымга, Зарипов каттыргаш:

— Өске кижиниң улуг эрге-дужаалын ажыглаан болдум. Назарбаев президентиниң айыыл чок талазы-биле албанының удуртукчузу деп адаттынып алгаш, хамык чажыт документилер көрүп, истелгениң чажыдын тараткан дээн. Мени шуут судтааш, чеди чылга шиидип каан. Алды ай олурдум. Ужуру болза мени тускай лагерлерже чорудар, шагдаалап чораан кижилерни анаа херектээннер аразынче киирбес ужурлуг. Ындыг турбуже, мени аар херектиг херектээннер аразынче кирипкен болгай. «Амы-тынын алыңар» деп мени херектээннерге чагып, төлөп-даа каан чадавас. Ажыы-биле чугаалаарга, суд залындан мени алгаш чоруптарга, зонада шагда-ла медээ чеде берген болган. Зонаның кончуг хүндүткелдиг херектээннери мени дыка манап турган дээр чораан. Зонага кээримге, та өжөгээр

ынчанган, мени аар херектиг, «дүжүлгелиг» улус аразынга чыттырып каан. Мени оон ээп келбезин дээш, ынчанган хире. Мени, элдеп чүве, ол улуг «хүндүткелдиг» херектээн-нер дыка эки хүлээп алган.

– Бис сээң дугайында эки билир бис. Сени эки «мент» деп медээ келди. Ынчангаш бис сени эң эки, чылыг черге чыттырар деп шиитпир үндүрдүвүс. Кирип моорлаңар — деп, шак ынчаар мени хүлээп алдылар.

Оперативтиг ажылга тургаш, мен дыка хөй херек-тээннер-биле чажыт харылзаалыг турган мен. Оларнын чамдык амыдыралчы дилеглерин база хандырып берип турдум. Ону албан-биле удуртулгага база дыңнадып, чөпшээрелди ап турган болгай мен. Ол дугайында мээң харылзажып турганым херектээннер зонаже дыңнадыпкан чадавас. Ынчангаш мени эки «мент» деп турганы ол боор.

– Канчап үнүп келдиң?

– Суд бетинде Казахстанның ИХЯ-ның криминал милициязының аналитика болгаш учет талазы-биле килдис начальниги Гиберман деп полковникче оперативтиг медээ чагаа бижээш, кадайымга бергеш, дамчыдыптарын дилээн мен. Ол чагаа аңаа четкен. Четсе-даа, ооң бир хоолгазын күрүнениң айыыл чок чоруун хандыраар комитетче дамчы-дыпкан болган. Гиберман ону боду комитет оолдарындан корткаш, ыт чок орупкан. Мындыг байдалга херек адаанга органш, Дээди судче дилег бижип тургаш, алды ай болгаш, катап херээмни көдүргеш, мени хостап салыпты. Мындыг база боор-дур. Та чеже кижилер, мен ышкаш нүгүлгө таваржып, хей черге шииттирген чүве. Ам бо үеде суг коррупция күрүнениң эң бедик чадазындан кудуку органнарга чедир сиңниге берген болгай. Бо улуг айтырыг-дыр, Ондар — дээш, Зарипов улуг тынгаш, ыт чок барды. Мен база ыттавадым.

Урана ДОҢГАК,
ТГШИ-нің эртем ажилдакчызы

ЧИНАГИЙН ГАЛСАН — ШЫНЫКБАЙ ОГЛУ ЧУРУК-УВАА

Лейпциг университетинин доозукчузу Чинагийн Галсан 1968 чылдан эгелеп Моолдуң күрүне университетинге даштыкы дылдар башкылап эгелээш, шүлүктөрүн Моолдуң болгаш Германияның альманахтарына парлаткылаан.

1981 чылда немец дылда бижээни «Тыва тоожу (тоогу)» деп тоожузундан ооң Европага, ооң соонда делегейнин өске чурттарына чогаалчы алдар-ады тараан. Бо тоожунуң ужуу узун болган: Сеңгел тывазы чогаалчының тыва чоннуң бурунгу философиязын, амыдыралчы тура-соруун, чуртунга кызыгаар чок бердингенин шүлүк, новелла, тоожу, роман хевирлерге бижиттинген чогаалдарындан өске чурттарның номчукчулары танып билип, боттарына чоок көрүп, хандыкшып эгелээн.

Бөгүн Ч. Галсанның Европага немец дылга үнгөн **шүлүк номнары**: «Ыры дыштаныыр шагда», «Өөңнү дээскинген кокпалар», «Кажан-даа сени чаажыктыра албадым ий», «Булут ыды», «Хүн кызыл төлгө дажы: хам алгыштары», «Ак-Хем дээги даш кижии»; **тоожулар болгаш чечен чугаалар номнары**: «Дошкун хаттыг оранда», «Улуг-Көгш», «Он чедиги хүн», «Бедик Алтайда чашкы шаг», «Бөрү болгаш диги-ыгт», «Дойнаа», «Шалың болгаш оът»; **романнары** — трилогия: «Көк дээр», «Бора чер»,

«Ак-Даг» база «Чээрби болгаш бир хун», «Оорлаткан төл», «Чиңгис-Хаанның хаялары» болгаш өске-даа.

Моол дылда Улан-Баторга үнген номнарында: «Чаңныктыг шагның тоожузу» (1986), «Өлө өртемчейниң херели болгаш хөлегези» (1990), «Он айның дээриниң адаанда» (1995), «Эр кара баг» (шцлцк ному, 1995), «Дээрниң дцжц» (2006) болгаш чыынды номнарда моол дылдан немец дылче, немец дылдан моол дылче очулгалары.

Ч. Галсан — 40 ажыг номнарның автору, оон чогаалдарын француз, орус, япон, итали, англи, голланд дылдарга аңгы номнар кылдыр үндүргүлээн.

Өске чурттарның чогаал шинчилекчилери Ч. Галсанның чогаалдарын сайгарып, эртем ажылдарын камгалап, университеттерниң өөредилге программаларынче кирип турар. Эртемден Корнелиа Шрудениң «Германия литературазында чогаалчы Чинагийн Галсан» (368 арынның), Лорке фон Заалфельдтиң «Хары дылды эжелээни» (274 арынның), американ доктор Гундула Энглиштиң «Ажыл кылыр көшкүн чогаалчы» (224 арынның) деп номнарның парлалгаже үнгенин доктор Г. Золбаяр дыңнадып турар.

2003 чылда Тывага Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң чалалгазы-биле кээп, «Түрктөргө бижимел тураскаалдары» деп эртем шуулганынга киржиپ, ол чылда 60 харлап турган юбилейинде Тыва Республиканың Чазаа тываларның сагыш-сеткил культуразын делегейге делгередип чоруурун бедик үнелеп, күрүне шаңналдарын тывысканын улуг чоргаарал-биле хүлээп алган. 2003 чылдың ноябрь айның башкы хүннеринде бижээн тыва шүлүктериниң чамдыызын номчукчуларга бараалгаттывыс.

Алдайымны эккелгеш, Танды, Саянга улаштырдым.
Хомдумну эккелгеш, Улуг-Хемге холуштурдым.
Дагга даг уладым
Сугга суг телидим*.
Өгбежээм көрдүм.
Чүс чыл, муң чыл манаан ышкаш,
Манай-манай,
Хөөкүйм даш-ла болуй берген-дир.
Чыды: муң-муң чылдың доозун, салгыны, шимээни
Чылыы
Чымчаа.
Дискээннен айдыс алдым.
Биске артырган өнчүзү, чагаазы-дыр.
Бисти манап
Турары ол-ла-дыр.

Кара баарымның ханын,
Ак мээмнің дерин
Харының дылыңга сииргеш,
Айдың саазыңга өпейлээн
Бир тең* номнарымны
Ажы-төл кылдыр
Чүктеп сөөртүп келдим.
Адыл мал кылдыр
Чедип, сүрүп келдим.
Улуг чуртум,
Оран-чай* хайырлаңар.
Улуг чонум,
Олут-чыдын хайырлаңар.
Аът-мал дизе,
Артып*, мунуп көрүңер.
Аъш-чем дизе,
Амзал-чимзеп* көрүңер.
Аргасын*-хоргасын дизе,
Ожууңарга чергелеп*

Оккулунар.
Алама-чалама дизе,
Оройыңарга* азып
Чалбарыңар.

Чал кара чажымны
Көгергиже, сыыгыжа,
Чезир чарт сөөгүмнү
Хээрээже, шаарыыжа
Чүткүп демисежип чорааш
Бүдүргеним,
Ада-иеге сөңнээн аыш-суксунум,
Алдай чуртка өргээн оваа-саңым,
Бо чайга* ыткан чугаа-соодум,
Келир кышка доңурган эът-үүшем ийик.
Арыг дээжизин шыгжаан улуг өөмгө дээш
Тавакка салдым,
Дакшага сөңнедим,
Тутканым бо.
Аш-чемиңерге амдан немезин,
Аал-чуртуңарга күш кошсун,
Ат-нереңерге дааш катсын,
Аас-кежиңерге хей-аът киирзин.

ХҮНГЕ

Алдын-сарыг хүнүм, авайым-эвейим,
Арай-ла деп бир көстүп келдиң бе?
Сени күзээн, чоктаан хүннер чүүдээн берге:
Серий* албайн
Сүт далайның соглуурун,
Сүмер-Ууланың элээрин манаан дег узун!

Дүннер оон-даа кударанчыг,
Караңгыдан караңгы үнө-дүнө аттыңаш,
Карак-кулакты дуглай
Каптагайны шыпкан дег кадыг!
Хан-баарның көңгүн сөгүлдүр

Тыныштыг бүрүнүң аксын дуя тудуп,
Тынныг бүрүнүң өзүн кыя кыргышкан дег ажыг!

Айны сен канчаптын, чоонуптуң?
Ал-боду октаргайның бир пазында бар ба? Чок ба?
Сылдыс-дуңмалар-даа шимээни үзүлгөн,
Сылданып хоруп чыткансыңгии* ында-мында,
Азы өже берген бе шуптузу?
Ачазын эдергеш, кай биргээр чоруй барган ба, чок болза?
Ээн дайында аза барваан ирги, халак?
Эгип келий албас ыраай берген болза, канчаарыл?

Хык, хыйыртааш, экиге чедиргенин кым-даа көрвээн.
Хыназа-даа мезе* мезези-биле дүвүрээр.

Өлөрейип кырый берген-дир ай эжиң,
Өскүссүредип багын көргөш, чүнү кылыр!
Шолбан урууңну шаанда чорудуп,
Шокарая берген, соой барган
Чаагын, чарнын, быктын, кара дүүлгөн ишти-баарын
Чайыныңның изиг тыныжы-биле
Суйбадын тур күжүрнүң,
Судалдар эдере кызыл от чүгүрө бээр, көөр сен.

Ол сегизе, сээң адыңга-даа немере-ле.
Оттук эки болза-даа, хаг шагыг* чокта канчалдыр ийик?!

Сээң-даа хүнүң санаглыг
Серип-ле* төнөр бо ортемчейде.
Кым-даа, чүү-дээ мөңгө эвес,
Кызыл от дег, хара сүт дег, ак сүт дег шын деп ол!

2003, ноябрь 3.

— Адыр, бир доктаай дүш.
Кым сен бо?
Аза-биле сүрүшкен хам сен бе?
Алдар-биле сүрүшкен шүлүкчү сен бе?
— Ону билип канчаар чүвөл?

Оонаның* ийи мыйызын адырып,
Саарзыйтыыр эвес!

- Ынчалза-даа биликсээм келирин
Ырактан хаттаан сөс-хат
Чооктан чаъстаан сөс-чаъска алаага бердим.
Хоран бүлгүрээчек* хоптуң кускуннарын
Хойзудар дээш чадап кагдым.
— Иштимде бүткен
Ийистерим-не-дыр аан.
Чүктенчип дүшкен
Чүктештерим-не-дир аан!
— Ийис дээрге бир бот, ийи тын бе?
Ийи бот, бир тын бе азы?
— Чарлывас ийи бот, үстүүр бир тын,
Хоорлуvas ийи тын, ириир бир бот.
Ындыызы шын болза, беттиизи-даа шын.
Беттиизи меге болза, ындыызы-даа меге.
Чаглыг чүректің кош дамыры,
Чаактыг баштың ийи кастыңы
Согуп ойнаар кажыктарым,
Солуп-мунар аъттарым.
— Хээндектен оондак* үнер,
Кедизинде барып чүү болурул?
— Кыварым кыпкаш,
Тыварым тыпкаш,
Тын дышгарар ол шагда
Адарын
Чырык өртемчейге артырып кааш,
Боттарын
Чүгүрүкке четтирвес
Ырактыва ап чоруй баар мен.
Каргышга-даа, йөрээлге-дээ туттурвас
Караңгының аар ийндээги херелдиве
Ылым-чылым сиңе бээр мен.

2003, ноябрь 4.

Дүвүлүг дүнү дүмбей-сембей
Дүш-дүлүүм дүлей-элей
Дүптүг бүгүдө үн-түн
Дүң гүрүүжүм* түң-түн.

Дүүлгек-дүүлгек* коргуштар
Дүргек-дүргек үргүштер.
Дүрзү чоктуң каргыжы
Дүп шагнаң иргиж.

Оор оруу ойбаш-куйбаш,
Оокай* оруу эреп-доораш,
Оглукайым, тут-пат,
Орбакайым, пит-пет.

Күзээним, күс-күс*,
Күзүнгүүжүм, сес-сес,
Көк дээрим, көр-көр
Көктүг черим, сер-сер.

2003, ноябрь 9.

Адын тудуп бистер мында
Аравыста шенектежий-ле бээр
Ак, көк, каразын кыгырып,
Ааска киргенин чулчуруй-ла каар.

Та бар, та чок чүве
Ол Дээр дээрзи
Таалайның кызыл ханын сыстыр
Шынын сөглэйн:
Ону мен билбес чүве-дир.

Ча, шак бо-ла иргин деп
Чарт таныырга келбээн мен,
Чаныңга чедде бербээн мен.
Чылыг колдуунга сөленип көрвээн мен.
Чыдын тынмаан, үнүн дыңнаваан мен.

Чымчаан-кадыын, чаражын-чүдээн билбээн мен.
 Алды он чылдын дургузунда
 Ала-шокар өртемчейни эки-ле эндердим.
 Арга-эзим, даг-даш, хову-суун дүндердим.
 Ак-кара булуттарның ындынга үндүр чинчердим.
 Каяа-даа чет, канчап-даа кайга - амдыгы-ла
 Кара көк огтаргай үстүн ¹
 Көрүп ал, билип ал — шынап-ла
 Көңгүс оручок мен дээнзингии менгейвишаан,
 Дээр деп ынчаарга чок чүвең ышкаш
 Дэйин дигиже база өске ужур-ла турганзыг.

Караны ак базарын билир мен,
 Кадыгны чымчак тиилээрин көргөн мен.
 Чырыкты биргээр салыптарга,
 Улам-на чырык апаарын,
 Чылыгны бирээге бериптерге,
 Улам-на чылыг апаарын,
 Бир-ле шагда бодумга эеп келирин
 Билип каан, көрүп каан мен.

Та ынчап адаар, та өскелеп адаар,
 Таалайның кызыл ханын сыстыр
 Шыным сөглээн:
 Бир-ле күчүтен бары ылап
 Бисти көрүп, дыңнап, хынап турарын танып каан,
 Ол ужун кадыг, соок, карадан чайыс
 Чымчак, чылыг, чырыкка чоок чоруксаар кижиге мен.
 2003, ноябрь 10.

СӨСТЕР ТАЙЫЛБЫРЫ

1. телидим — телиир: бир хураган иези өлүп калганда, өске хойга телиир, телип каг
2. тең — дең: теңениң чүңгү
3. адыл мал — мал-маган
4. оран-чай — чер, чурттан хайырлаңар.
5. чимзеп — чимзенир, бичии-бичии чиир
6. аргасын*-хоргасын — аргасын: от оттуларда кургаг инек-мыяа
7. чергелеп — от оттуларда, аргасынны өг ышкаш чыыр, чергелээр.

8. оройыңарга* — баштан бедик чер.
9. бо чайга* — кезек чер, девискээр.
10. серий албайн — оттуп шыдавайн.
11. чыткансынгии* -- чыткан ышкаш
12. үне-дүне аттыңаң -- үш дүн ортузунда
13. октаргайның бир шазында -- кыдыында
14. мезе -- мези
15. оонаның — хулбус (эр), оона (кыс) -- чээрэн
16. бүлгүрээчек — бүлгүреринге ынак
17. оондак — хээндекти оон-даа ыңай бичииледир кезип каан кезээ
18. дүңгүрүүжүм — дүңгүр
19. күс-күс — илбилиг-шидилиг сөс, мал торүүрде, кижиге үнерде, уруг-дарыын ушта дыртарда, бызаа-хураганны «күс-күс» деп тыртар, «эки күстөп бер» дээр
20. күзүңгүжүм — күзүңгү

ДОПЧУЗУ

ПРОЗА

Аңчы-оол ОЧУР. Часпас адыгжы.....	3
Салчак СОДУНАМ. Хек-даваннар.....	16
Кыпкы тоолдар.....	16
Мадон МОНГУШ. Кээргенчиг Сээнек-Кара.....	20
Алексей КОНГАР. Саймаарал (Кыска тоожу).....	26

ШҮЛҮКТЕР

Сайлыкмаа КОМБУ. “Чинчи дизип, чинчи шуудуп...”.....	40
“Четкер сампаан караңгыда...”	40
“Октаргай сен...”	41
Алексей БЕГЗИН-ООЛ. Карактар (бөлүк шүлүктөр).....	41
Шуурунга йөрээл.....	44
Михаил ДОРЖУ. Авам сецээ.....	46
Сагыжымдан үнмөс болдуң.....	46
Иштии-Хемим.....	47
Маадыр-оол ДАНЗЫН. Ырлып-хөглүг.....	48
Сарыг бүрү дүшсө дүшсүн.....	48
“Асфальттың чарлы берген тиглеринден...”.....	49
Доргүнүмгө ынакшылым.....	49
Николай ТАНЗЫН. Хемчигежим.....	50
Хайыралыг толун-дүр мен.....	51
Күс.....	51
Манаашкын.....	52
Дунда карам.....	52
Олег МИЖИТ-ООЛ. Ыдып берейн.....	53
Аъттыг арат.....	53
Тывызык.....	54
Чуртталганың оруунга.....	54
Эскериглер.....	55
“Сеткили бе?...”.....	55
Доржу КАЗЫЖАН. “Сарыг бүрү тоглап баткаш...”.....	55
“Боттарыңа дөмөйлөшкөк дүннөр, хүннөр...”.....	56
“Хөңгүм чогул!...”	57
“Чогаалчылар шүлүктөрүн...”.....	57
“Муңгашталдыр бүргөн алган...”.....	58
“Чалгааранчыг узун, төнмөс дүнелерде...”.....	59
“Арыг агаар артыш-шаанак чыды сиңген...”.....	59
“Быжырып каан далган ышкаш...”.....	59
“Чада салган ээремчигей дузаа ышкаш...”.....	60

“Бурганымның буянының херелинге...”	61
“Чажымдан-на пылгалдалар оруум үдеп...”	61
Артем КҮЖҮГЕТ. Ыглап чыдар Доңмас-Сугну...	62
“Улаан хаттын даажын дыңнап...”	63
“Идегелим оду өштү...”	63
Кара дүрзү...	64
Сонет...	65
“Бо хүн чүге...”	65
“Сенден чоргаар киж и мен дээш...”	66
Сылдыстыг дээр караа-биле...	66
Күзүн...	67

САЙЗАНАК

Чогаалчы Чооду Кара-Күске — 75	68
Чооду КАРА-КҮСКЕ. Таанда ону билбес бис бе?	71
Эчизинде эки болур	71
Аажок ынак	72
Бистер-дир бис!	73
Холчугаштар	74
Бутчугаштар	74
Чочагайжык-чочагай	74
Амыранчы аажок!	75
Эки чаңчыл ээлзин, келзин	76
Ии, дадай!	76
Соок доңар бе?	77
Хар	79

ОЧУЛГА

Чингиз АЙМАТОВ. Баштайгы бапкы	81
Биче-оол ОНДАР очулдурган.	
Юлия ДУНАЕВА. Индира Гандини өлүргени:	
Өжээн негээни бе?	94
Шаңгыр-оол СУВАН очулдурган.	

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛGAЗЫ

Сайлыкмаа КОМБУ. Амгы үениң маадырларының дугайында ном	100
Алимаа ХЕРЕЛ. Чүректерниң үнүн дыңнап билири	104

ПУБЛИЦИСТИКА

Чылгычы ОНДАР. Казах черниң хөөннери	110
--------------------------------------	-----

АКЫ-ДУҢМА МООЛДА СЕНГЕЛ ТЫВАЛАРЫ

Урана ДОҢГАК. Чинагийн Галсан — Шыныкбай оглу	
Чурук-Уваа	117

Литературно-художественное издание «Улуг-Хем»

На тувинском языке

Редакторы выпуска: *Ч. Куулар, Ш. Суван.*

Набор и верстка: *Н. Суван-оол.*

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.

Формат 84х108¹₁₆. Физ. печ. л. 8.

Тираж 300 экз. Заказ № 364.

